

Op weg naar de *doe het zelf* democratie

Van burgerparticipatie naar overheidsparticipatie?

Een essay in opdracht van de Commissie Lemstra (Commissie Innovatie Openbaar Bestuur)

Martijn van der Steen en Mark van Twist

december 2008

Inhoudsopgave

	Samenvatting	04
1	Inleiding	06
2	Ver weg, in een land hier van vandaan	10
3	Lang geleden, Er was eens	18
4	Beweging in de polder: privaat beheerde woondomeinen in Nederland	28
5	Conclusie en reflectie	38

Samenvatting

In de Nederlandse verhoudingen van na de oorlog groeit de scheiding tussen 'publiek' en 'privaat', ingegeven door het streven naar rechtvaardigheid, rechtmatigheid, ordening en delen van verantwoordelijkheden. Gaandeweg echter, voltrekken zich transformaties in beide domeinen, soms duidelijk zichtbaar, soms niet. Grenzen vervagen, publiek en privaat raken vermengd of vullen elkaar aan. Er ontstaan hybridische of naast elkaar bestaande vormen. 'Privaat' en 'publiek' blijken niet alleen grote en beladen, maar óók dynamische begrippen.

In dit essay laten de bestuurskundigen Martijn van der Steen en Mark van Twist¹ zich leiden door hun eigen verwondering over veranderingen die zij waarnemen. Als 'strandjutters' doen zij een verkenning naar historische en moderne woonvormen van (groepen) burgers, meer specifiek privaat beheerde leefgemeenschappen. Daarbij ligt hun fascinatie vooral bij de wijzen van sturing en bestuur die in de beschreven communities ontstaan of plaatsvinden.

In de vondsten van hun 'jutterstocht' zijn het vooral (groepen) burgers zélf die het heft in handen nemen. 'Uitbijters', die zich distantiëren van of onttrekken aan wat 'normaal' of 'gemiddeld' is. En die zelf verantwoordelijk willen zijn voor beheer, inrichting en regulering van collectieve belangen, omdat ze denken het beter te kunnen organiseren, meer afgestemd op hun eigen behoeften in ieder geval.

Het ging de bestuurskundigen er niet om de vraag te stellen (laat staan beantwoorden) of overheidstaken niet even goed of beter door particulier initiatief of bedrijfsleven uitgeoefend kunnen worden, privatisering dus. Evenmin willen ze het hebben over situaties waarin de overheid terugtrekkende bewegingen maakt, en burgers geen andere keus hebben dan hun lot in eigen handen nemen. Minder ook is het ze te doen om de vraag of de geschetste ontwikkelingen leiden tot een betere of doelmatiger samenleving. 'We willen geen ideologische verhaal vertellen en bekennen al helemaal geen kleur. We tekenen op wat we zien en plaatsen dat in het 'frame' van publiek en privaat', aldus de onderzoekers. Hun observatie is dat op talloze plaatsen nieuwe arrangementen ontstaan, en dat dit niet eens een zeldzaamheid is. En eigenlijk verbazen ze zich erover dat dit niet al veel éérder gebeurde.

De aandacht is in deze verkenning vooral gericht op de wijze hoe deze gemeenschappen invulling geven aan het fenomeen sturing, en hoe ze in een afgeschermd omgeving een 'doe-het-zelf-democratie' op

poten zetten. Opmerkelijk is dat het geen 'vrijstaten' betreft maar (in de meeste gevallen) goed geoliede microsamenlevingen, met even veel, of zelfs méér afspraken, codes en protocollen.

Zoals we zullen lezen zijn de enclaves vaak homogeen van samenstelling. Vrijwel iedereen behoort er tot dezelfde sociale en/of economische klasse. Andere bindende factoren zijn een specifieke overtuiging, leefstijl, etniciteit, een hoog 'OSM-gehalte' kortom. Opvallend vaak ook draaien moderne leefgemeenschappen om privacy, veiligheid, waarden die in hun ogen door de officiële overheid onvoldoende geborgd of geprioriteerd worden.

Waardeoordelen vellen de auteurs zoals gezegd niet; wel werpen ze de vraag op in hoeverre de in onze samenleving vigerende arrangementen nog houdbaar zijn in een snel veranderende omgeving. En in hoeverre die aansluiten bij nieuwe economische, maatschappelijke trends, wensen en ontwikkelingen. Duidelijk moge zijn dat de beschreven observaties, mochten zij ooit 'mainstream' worden (hetgeen de auteurs niet bij voorbaat uitsluiten) niet zonder gevolgen kunnen blijven voor het functioneren van de overheid. 'De enkelvoudige veelal politieke schema's die op de praktijk worden toegepast 'passen' niet bij de werkelijkheid', aldus Van der Steen en Van Twist. Als burgers vanuit kracht hun zaakjes zélf regelen heeft dat consequenties op tal van gebieden. Als de overheid concurrentie krijgt, hoever strekken haar zeggenschap en jurisdictie dan nog?

De auteurs laten er in deze publicatie geen misverstand over bestaan dat het in hun visie vraagstukken betreft waarover bestuurders van vandaag en van de toekomst zich moeten buigen: 'Burgers gaan verder, op zoek naar vervulling van waarden, wensen en dromen die ze hebben. De overheid moet daarin mee.'

1 Inleiding

Het hofje

Onlangs waren wij met een groep onderzoekers van de NSOB op een 'bedrijfsuitje'. Tijdens een rondwandeling in Breda werden we door onze gids een hofje binnen geleid. Aan een mooi en zonnig binnenplaatsje lag, midden in het centrum van Breda, een prachtige tuin. Daaromheen huizen, voor het merendeel appartementen. 'Na vijven', vervolde de gids, 'gaat het hek hier dicht en is dit gebied alleen nog voor de bewoners toegankelijk.' Nu viel ons oog pas op het hek dat nu wijd geopend was, maar dat dus 's avonds dit deel binnenstad afschermd van de rest van de binnenstad 'buiten'. 'Heerlijk lijkt me dat', reageerde een college, 'een prachtige rustige plek, midden in de stad.' Anderen keken fronsend. 'Zonde dat zo'n mooie plek niet zomaar voor iedereen toegankelijk is.' Iemand was zelfs geïrriteerd: 'belachelijk dat je hier 's avonds niet in kan. Het is toch gewoon een onderdeel van de stad?' Weer een ander had vooral bezwaar tegen de bewoners: 'die mensen zonderen zich af van de stad. Als je rust wilt moet je niet in de stad wonen.' De gids maande ons inmiddels tot haast om door te wandelen, want verderop wachtte nog het kersvers geopende museum voor 'grafisch design'. Terwijl we onze weg vervolgden kabbelde de discussie voort, in hevigheid toenemend. Bij aankomst bij het museum hadden zich grofweg twee kampen gevormd. Een deel van ons gezelschap wees het idee van een privaat beheerd deel van de voorheen publieke ruimte resoluut af en wees op de onwenselijkheid van het zich onttrekken aan de samenleving door bepaalde groepen burgers. Een ander deel leek het project juist erg aantrekkelijk: een manier om met gelijk gezinde bewoners de woonomgeving naar gedeeld inzicht en met gevoel voor schoonheid en bruikbaarheid in te richten. Wel zo praktisch dat er onderlinge leefregels worden afgesproken en dat er daardoor 's nachts geen uitgaanspubliek in de perkjes staat te plassen. Dat was het risico van het wonen in de grote stad, reageerden anderen resoluut. 'Dat hoort bij samenleven. De publieke ruimte is van iedereen.' De discussie smoorde met de binnenkomst van onze 'grafisch design-gids'. We gingen over tot de orde van dag en begonnen met onze tour door dit fraaie museum. Toen we 's avonds naar het restaurant liepen passeerden we opnieuw het hof: het hek van het eerder nog door ons bewandelde hofje was dicht. Binnen brandde licht.

Grote woorden: publiek en privaat

In heruitgevonden hofjes zoals in Breda worden delen van wat voorheen onderdeel van de publieke ruimte was door private entiteiten, bedrijven, instellingen of groepen burgers, 'overgenomen' en naar eigen

inzicht ingericht en gereguleerd. In de als 'publiek' gedefinieerde ruimte ontstaan zo afgeschermd, privaat beheerde woondomeinen. Ze liggen temidden van de publieke sfeer en lijken daar ook op, maar ze worden op een andere manier beheerd en bestuurd. Ze zijn bovendien beperkt toegankelijk, net als een huis of ander privébezit. Met het verschil dat het niet om huizen gaat, maar om 'stoep', straat, park, perk en andere 'gedeelde ruimte'. Publiek en privaat raken er vermengd. Deze tekst gaat op die vermenging nader in, aan de hand van voorbeelden van verstrengelingen van de publieke en private sfeer.

Daarbij zij opgemerkt dat het onderscheid tussen publiek en privaat één van meest de ordenende en richtinggevendende categorieën in onze moderne tijd is. Het is sterk bepalend voor hoe de samenleving is ingericht en hoe deze wordt bestuurd. Als in een beschouwing zoals deze de woorden 'publiek' en 'privaat' worden gebruikt, en ook nog eens wordt verwezen naar dynamiek in de verhoudingen in dat begrippenpaar, kan dat eigenlijk onmogelijk een 'klein verhaal' zijn. Publiek en privaat lijken vanzelf uit te dagen tot een 'groot vertoog', diep gepolitiseerd en grondig onderzocht, waarin hoofdletters niet geschuwd kunnen worden.

Publiek en privaat zijn méér dan analytische categorieën. Het zijn normatieve categorieën, die gebruikt worden om tot maatschappelijke inrichting en ordening te komen en om uitsluitel te bieden in vragen over rechtvaardigheid, rechtmatigheid en verdeling van verantwoordelijkheid. Het zijn echter categorieën die niet vast liggen of door de natuur of een andersoortige bovennatuurlijke macht gegeven zijn. Wat publiek en wat privaat is, wordt in politieke processen bepaald. Wat publiek en privaat 'zijn' is wat mensen er samen besluiten in te zien. Het zijn dynamische categorieën, wat betekent dat de invulling die er aan gegeven wordt per gemeenschap, bijvoorbeeld per land of per traditie, maar ook per periode, zal verschillen. In de 'Angelsaksische traditie' worden tal van zaken die voor ons 'puur publiek' zijn beschouwd als 'vanzelfsprekend privaat'. En het denken over wat 'logischerwijs publiek' is, verschilt ons huidige denken sterk van gedachten daarover in de jaren zeventig. En in die periode was de invulling weer heel anders dan in de jaren dertig. Wat logischerwijs publiek en privaat is, is geen 'gegeven', maar krijgt invulling in maatschappelijk discours. Publiek en privaat zijn *dynamische* en *performatieve* begrippen. Dynamisch omdat ze een veranderlijke invulling krijgen. Performatief omdat de invulling iets 'doet' met de samenleving, de invulling van publiek en privaat verandert de samenleving.

Publiek en privaat zijn omstreden begrippen. Ideologische stromingen hebben nauwkeurig omschreven opvattingen over hoe de verdeling tussen publiek en privaat zou moeten zijn, waarom dat 'goed' is, welke

zegeningen daarvan te verwachten zijn en welk onheil er mee afgewend wordt. En omdat de ideologen de performatieve werking van de invulling begrijpen wordt de strijd op het scherpst van de snede gestreden: wie 'wint' kan de samenleving veranderen en, in ieder geval tijdelijk, een stempel drukken op de maatschappelijke ordening en op de verdeling van welvaart, risico's, goederen en lasten over verschillende bevolkingsgroepen of andere maatschappelijke actoren.

De grote belangen die er mee gepaard gaan en de grote strijd die rond de invulling van wat publiek en privaat is woedt, nodigen in een beschouwing als deze tot grote voorzichtigheid en bescheidenheid uit. Het hierna volgende essay is vanuit die houding geschreven. We vertellen over deze twee 'grote begrippen' bewust géén 'groot verhaal'. Integendeel, onze inzet is om dit verhaal 'klein' te houden. We willen geen ideologisch verhaal vertellen en bekennen al helemaal geen kleur. We tekenen op wat we zien en plaatsen dat in het 'frame' van publiek en privaat. We vertellen door middel van kleine verhalen die we 'buiten' hebben gevonden, stuk voor stuk opmerkelijke praktijken naar ons idee, die uitzonderingen vormen op wat in Nederland regel is, ons eigen verhaal. Daarin bieden we een wat ons betreft nieuwe kijk op de grote en beladen begrippen als publiek en privaat. We laten daarbij zien dat de 'grote' discussie over publiek en privaat mogelijk aan betekenis verliest, omdat 'onder' en 'achter' het grote debat van alles gebeurt dat de kern van 'de grote dichotomie' uitholt en obsoleet maakt.

De methode: kleine verhalen vinden en vertellen

De beschouwing die volgt stelt dus niet de grote beweging voorop, maar gaat op zoek naar het kleine: het gaat ons niet zozeer om de inmiddels door iedereen benoemde en gedeelde 'trend'. Juist de opkomende issues en de mogelijke 'beginnetjes' en 'kiemen' van nieuwe toekomstige trends krijgen aandacht. Het gaat om grote bewegingen als 'globalisering' of 'individualisering', maar dan via de kleine praktijken waarin dergelijke grote bewegingen hun concrete uitwerking krijgen. Daarbij komt niet zozeer de regel, maar de uitzondering aan bod. Dat heeft geleid tot een methode van onderzoek waarin we vanuit een open houding op zoek zijn gegaan naar 'vreemde praktijken', 'afwijkende gevallen' en 'bijzondere verschijnselen'. Het criterium bij het zoeken was steeds of er iets 'vreemds' gebeurde in termen van de begrenzing van publiek en privaat, in de context van de 'ruimte'. Het gaat ons dus om wat er 'buiten' gebeurt: niet de vraag maar de vondsten staan centraal. De onderzoeksstrategie laat zich niet zozeer begrijpen als 'schatgraven', met een kaart op een specifieke plek graven en vinden, maar eerder duiden als een vorm van 'strandjutten': na onstuimig weer langs het strand struinen, niet helemaal ongericht, maar zeker niet gestuurd, op zoek naar wat zich aandient en zich laat vinden. Soms was er niets, maar soms ook

ineens opvallend veel. Gaandeweg het proces ontstond enig patroon in de vangsten. Die patronen worden hier expliciet gemaakt. De kleine verhaaltjes vertellen samen een groter verhaal. In de slotbeschouwing van dit essay gaan we nader in op het grote verhaal dat in de kleine verhaaltjes besloten ligt en doordenken we de betekenis van dat verhaal voor de verhouding tussen publiek en privaat en voor het openbaar bestuur.

Opbouw van het verhaal: van lang geleden en ver weg naar overal om ons heen

We bouwen het verhaal als volgt op. We beginnen 'hier ver vandaan', door licht te werpen op enkele intrigerende afgeschermdе woondomeinen in de Verenigde Staten. Vervolgens steken we de zee over, waar we dichterbij huis maar 'terug in de tijd' een aantal intrigerende praktijken in eigen land schetsen. We belichten het leven 'lang geleden' in de vroeg-industriële 'company towns' die door industriëlen werden gesticht en (als tegenhanger daarvan) ook de op socialistische grondslag gestichte communes, als leefgemeenschappen van gelijkgestemde burgers. Daarna betogen we dat bij nader inzien in de marges van ons blikveld ook in Nederland talloze voorbeelden van afgeschermdе en privaat beheerde woondomeinen te vinden zijn, zoals ons 'Hofje' in Breda. We sluiten af met een meer agenderende beschouwing, waarbij we beschrijven hoe ontwikkelingen in de periferie en aan de marges van het beleid steeds dichterbij de kern van het publieke domein bewegen en hoe deze vorm van denken over gemeenschappen en gemeenschapsvorming steeds belangrijker en zelfs 'vormend' is voor de publieke sfeer en het openbaar bestuur. Wat ver weg was is sluipenderwijs steeds dichterbij gekomen en is – zo betogen wij – eigenlijk al overal om ons heen waarneembaar.

2 Ver weg, in een land hier van vandaan

2.1 Wonen in een Disneydorp: Celebration

Op steenworp afstand van 'Disney World' is in de jaren negentig door *The Walt Disney Company* een eigen woon- en leefgemeenschap ontwikkeld: 'Celebration'. Disney kwam daarmee tegemoet aan de wens van een aantal frequente bezoekers van het pretpark om 'full time toegang te hebben tot de Disney ervaring'. De realisatie van het dorp is op te vatten als een poging om een driedimensionale manifestatie van het merk Disney te realiseren: de formule die inherent verbonden is met het pretpark wordt geëxporteerd naar de echte werkelijkheid.

Voor de onderneming bood het idee om een eigen dorp te ontwikkelen een interessante kans: het bedrijf beschikte over een groot moerasgebied naast Disney World waarvoor het een bestemming zocht. Het park zelf was groot genoeg en men was huiverig voor het nog verder uitbreiden van de toch al omvangrijke hotelcapaciteit. Men zocht iets 'anders' en bedacht toen dat er wellicht ruimte zou zijn voor het creëren van een op een specifieke doelgroep toegesneden leefomgeving: een concept van 'permanente bewoning in de sfeer van Disney'.

Voor de realisatie van de kleine stad, die inmiddels een kleine 10.000 inwoners telt, was het de bedoeling om de 'best practices' uit andere goed functionerende gemeenschappen over te nemen, zich vermengen met het 'merk' Disney, om zo de 'perfecte familie-stad' te creëren. In *Celebration* is volop ruimte, groen en geborgenheid, het is er opgeruimd, er is veel aandacht voor gemeenschapszin, er zijn ontspanningsmogelijkheden en het onderwijs is er uitstekend verzorgd. En, belangrijk, er is geen criminaliteit, een verschijnsel dat ook in andere 'afgeschermd' (soms zelfs letterlijk ommuurde) woondomeinen in de VS al langer succesvol tot buiten de poorten is uitgebannen.

Onlangs vierde de bijzondere gemeenschap, waar sneeuw met kerst – weer of geen weer – verzekerd is, haar tiende verjaardag. Voor veel mensen die wij over dit intrigerende Disney dorp vertellen is het een verrassing, maar *Celebration* is de afgelopen jaren een succesformule gebleken. In de voorbije periode hebben gezinnen zich in groeiende aantallen aangemeld, net als overigens in veel andere privaat beheerde

en al dan niet met hekken afgeschermden woondomeinen in de VS. Een belangrijke succesfactor is 'in- en uitsluiting'. Niet iedereen is welkom in Celebration. Of beter gezegd: iedereen is welkom, zolang ze maar aan een lange lijst voorwaarden voldoen en ze voldoende vermogend zijn om een huis in Celebration over te nemen of te bouwen. Met de aankoop van een woning kopen de bewoners zich in de gemeenschap in en maken ze deel uit van de privaatrechtelijke gemeenschap die Celebration is. Wanneer een aspirant inwoner het benodigde land heeft gekocht, heeft hij de keuze uit zes (door Disney goedgekeurde) bouwbedrijven om zijn huis te laten bouwen. Het huis moet voldoen aan strikte vereisten en de meeste bewoners kiezen ervoor om één van de aangereikte ontwerpen te gebruiken.

Er is in Celebration géén lokale representatieve overheid. De belangrijkste 'publieke taken' worden door één van de private partnerbedrijven van Disney uitgevoerd. De 'overheid' en de politiek zijn in Celebration in een bedrijfsstructuur ondergebracht. Zorg en onderwijsdiensten worden verzorgd dan wel mede mogelijk gemaakt door bedrijven als Apple en Sun Microsystems. Inwoners van Celebration leven de omgangsvormen en regels na die Disney heeft opgesteld en die in een privaatrechtelijke overeenkomst zijn vastgelegd. De overeenkomst voorziet uiteraard ook in sancties bij overtreding van de regels. Een publieke dienst of 'gemeenteraad' is er niet. Maatschappelijke keuzes worden binnen de privaatrechtelijke structuur gemaakt, waarbij steeds de belangrijkste toets is hoe een bepaald plan past binnen de principes die in Celebration centraal staan. Feitelijk vervullen het 'mission statement' en de privaatrechterlijke verordeningen in Celebration de rol van de Grondwet in andere gemeenschappen.

Natuurlijk, lang niet alles is zo geweldig als de sfeer die Disney heeft willen oproepen en het voelt allemaal ook wel een beetje nep: dixieland muziek uit de muren en opgespoten schuimsneeuw met kerst. Maar ondertussen is het wel interessant om te zien hoe hier het publieke domein door een onderneming herschapen wordt. Celebration is een gemeenschap, goed vergelijkbaar met wat we elders een 'gemeente' zouden noemen, waarbij het laatste woord niet aan de 'kiezer' is maar aan de 'aandeelhouders'. Dat klinkt hetzelfde, maar is heel anders. Het belang van het collectief wordt behartigd, maar niet door een politiek bestuur, maar door een bedrijf met aandeelhouders, gestuurd door waarden die afgeleid zijn van een merk. Celebration is dan ook alles behalve een 'vrijstaat' of een regelvrije zone. Integendeel: er zijn zeer veel regels en protocollen, en even dwingend als in de 'normale wereld'. "Respecteer de regels en je leeft

in een paradijs. Breek de regels en je leeft in een totalitaire staat”, zo luidt een opvallende observatie op een discussieforum over Celebration.

Bijzonder aan Celebration is dat getracht is om ook in het publieke domein op commerciële basis de knusse sfeer van de jaren vijftig te herscheppen; niet slechts nagemaakt voor het publiek als in een open lucht museum waar de mensen die er verblijven uiteindelijk toch ‘doen alsof’, maar gewoon ‘in het echt’¹¹. Met een paar duizend mensen die er wonen en werken omdat ze wilden kiezen voor wat de Disney company te bieden heeft (had), omdat ze daar een goed gevoel bij hadden en ook voor de keuze van hun woonmilieu wilden vertrouwen in de kwaliteiten die ze met het merk Disney verbinden. Daarom kunnen de regels waaraan iedereen zich houden moet zo streng zijn; regels die niet alleen betrekking hebben op hoe het er buiten maar zelfs op hoe het er binnen uit moet zien. Het komt op velen van ons toch wat beklemmend over als niet alleen is vastgelegd welke planten er wel en niet in de tuin mogen staan en dat er geen posters van politieke partijen voor de ramen mogen hangen, maar daarnaast ook nog eens is bepaald welke kleur de gordijnen al dan niet mogen hebben en hoeveel mensen er ten hoogste in een slaapkamer mogen slapen. Maar de straat is brandschoon omdat elke dag de veeg- en blaasploeg langskomt en achter de retro facade gaat wel een hypermodern glasvezelnetwerk schuil waardoor alle bewoners toegang hebben tot het plaatselijke intranet.

Zo ontstaat een gemeenschap, waarbij het laatste woord niet aan de kiezer is maar aan de aandeelhouders. En niet onbelangrijk, waarbij vertrouwen in het bestuur van de gemeenschap niet wordt opgebouwd door de mogelijkheid eigen vertegenwoordigers te kiezen maar door een merk, een ‘brand’ als vertrekpunt te nemen, dat dient als voertuig van vertrouwen en als kwaliteitsgarantie – die overigens steeds opnieuw verdiend moet worden in het licht van de mogelijkheid voor iedere burger om uiteindelijk ‘met de voeten te stemmen’. Celebration lijkt een voorbeeld van een ‘ander vertrouwen’, in een ‘ander soort vertegenwoordiging’. Bewoners van Celebration vertrouwen meer op de reputatie van een ‘brand’ voor de randvoorwaarden van hun geluk dan een openbaar bestuur. Ze kiezen er voor om te geloven dat een groep ‘managers’, in dienst van een bedrijf met een bepaalde reputatie en ‘track record’, beter in staat is om hun belangen te vertegenwoordigen dan een ‘overheid’. In Celebration wordt democratie bijna een keuze: het gaat er niet meer om ‘een volksvertegenwoordiger’ te kiezen, maar om een keuze voor een ‘volk’ dat bij

de eigen voorkeuren past en voor 'vaststaande waarden' die aansluiten bij de persoonlijke waarden van iemand. Daarmee onttrekken bewoners zich weliswaar aan een bepaalde collectiviteit, datgene buiten hun eigen gemeenschap van gelijken, maar Celebration laat zien dat het niet gaat om mensen zonder gemeenschapszin: ze voelen zich juist erg betrokken, voelen de collectiviteit en tonen zich opvallend actief en betrokken bij allerlei lokaal initiatief. De behoefte een diepere gemeenschapszin is voor veel mensen juist een reden om naar Celebration te verhuizen. Dat plaatst belangrijke kanttekeningen bij de wereld 'buiten' Celebration. Kennelijk is (althans in de VS) een groep mensen van oordeel dat werkelijke gemeenschapszin in bestaande publieke gemeenschappen verloren is gegaan, en kiezen ze er voor om dat zelf, op hun voorwaarden, te organiseren en opnieuw uit te vinden. Ze ruilen, letterlijk, de ene collectiviteit voor de andere in.

2.2 Een zilveren stad in de zon: Sun City, Arizona

Al veel langer bestaan er in de Verenigde Staten woondomeinen, waar de inwoners, al dan niet met behulp van hekken en private beveiligers afgeschermd van de 'boze buitenwereld', zich eerst en vooral richten op de eigen leefgemeenschap. Tot begin jaren zestig was er evenwel nergens een project dat zich exclusief richtte op een specifieke doelgroep, afgebakend door leeftijd. Dat veranderde toen bouwondernemer *Dell Webb* het initiatief nam tot de bouw van een stad exclusief bewoond door gepensioneerde ouderen, genaamd *Sun City*^{III}. *Dell Webb* paste reeds eerder beproefde principes van de 'gated community' toe op een specifieke doelgroep. Het concept sloeg aan en ouderen uit alle delen van de Verenigde Staten trokken richting het zonnige Arizona om daar hun oude dag in de nabijheid van andere ouderen door te brengen. Inmiddels kent de stad al een kleine 50.000 inwoners. De gemiddelde leeftijd is al decennia lang boven de 70 jaar (het gemiddelde van de staat Arizona is 34,2 jaar)^{IV}. Daarbij is *Sun City* inmiddels veel meer dan een stad die alleen 'bewoond' wordt door ouderen. Het concept is sterk verbreed, ouderen vinden er letterlijk alles wat ze nodig hebben, en alles is specifiek op de behoeften en eisen van ouderen ingericht. *Sun City* is precies als elke andere stad, met het verschil dat de populatie volstrekt anders is dan alle andere steden. De combinatie van de bijzondere bevolkingsamenstelling, een set van privaatrechtelijke regels en verordeningen, bijzondere instanties, allerlei op maat gemaakte diensten en voorzieningen en de nadruk op vrijwilligerswerk maken *Sun City* in alles tot een 'leefgemeenschap', een *échte community*^V.

De bijzonderheid van Sun City reikt ver voorbij de 'doelgroepsspecifieke' dienstverlening. In dat opzicht is er meer aan de hand dan in bijvoorbeeld 'Benidorm', waar ook mensen delen van het jaar doorbrengen vanwege het goede klimaat en op latere leeftijd zelfs permanent verblijven en leven. Een intrigerend kenmerk is bijvoorbeeld dat veel publieke taken – datgene wat in onze context normaliter aan de 'staat' wordt toegedacht – in Sun City vorm krijgt in een samenspraak tussen de formele 'county' waartoe Sun City behoort, *Maricopa County*, en de *Home Owners Association* (HOA), de private entiteit die het feitelijke bestuur van deze gemeenschap verzorgt. Het publieke is hier privaat gemaakt, de publieke sfeer is 'omgekeerd' en in een private vorm gegoten. De HOA fungeert op de schaal van Sun City bijna als een 'gemeenteraad', waarvan de bestuurders voor een driejaarlijkse termijn worden gekozen door de bewoners. De HOA beheert de leefregels die door de HOA voor de stad zijn opgemaakt en sanctioneert de overtreders. Eén van de belangrijkste regels is die van de leeftijdsnorm: in Sun City moet minimaal 80% van de inwoners een leeftijd van boven de 55 hebben. Kinderen jonger dan 19 mogen in het geheel niet in de stad wonen. Ook zijn er regels voor de duur van een tijdelijke verblijf van kinderen en kleinkinderen in de stadsgrenzen. Bezoekjes en logeerpartijtjes 'mogen', maar langdurigere vestiging of verblijf uitdrukkelijk niet. Eén van de redenen voor de strikte handhaving van de leeftijdsindex is de mogelijkheid van Sun City om zich aan de onderwijswet te kunnen onttrekken. Kinderen onder de 19 jaar mogen maximaal 90 dagen per jaar op bezoek komen. Door het uitsluiten van deze leeftijdsgroep hoeven de inwoners van Sun City geen regionale belastingen voor onderwijs te betalen. Dat ging overigens niet vanzelf. In 1973 weigerden de bevolking massaal om nog langer voor basisonderwijs belasting af te dragen: niemand in de stad maakte er immers gebruik van, luidde de redenering. Inmiddels betaalt Sun City ook niet meer voor allerlei publieke voorzieningen die in andere gemeenschappen onderdeel van de gemeentelijke heffingen zouden uitmaken. Omdat de bewoners (dikwijls vrijwillig) allerlei publieke onderhouds-, schoonmaak- en bestuurstaken op zich nemen, betalen ze ook hiervoor nauwelijks heffingen. Een deel van het onderhoud aan de publieke ruimte in de stad wordt uitbesteed aan private bedrijven. Hiervoor betalen bewoners periodiek een omslag aan de HOA, ongeveer zoals in een normale 'vereniging van eigenaren'. Sun City is daarmee een gemeenschap waarin democratische principes, publieke diensten en ook de publieke verantwoording hierover op een private wijze zijn georganiseerd, deels via de lijn van een collectief en deels door eigen verantwoordelijkheid van bewoners. Sun City is feitelijk een geprivatiseerde stad, in de meest letterlijke zin van het woord.

De private invulling van taken gaat als gezegd verder dan het snoeien van de heg of het bedienen van de bladblazer. Ook de veiligheid en 'openbare orde', twee van de meest fundamentele rechten voorbehouden aan de staat, zijn voor zover er van verstoring ooit sprake is in Sun City via een zelf georganiseerde samenwerking van het officiële gezag en bewonersinitiatief gewaarborgd. Een korps van 300 vrijwillige politieambtenaren (ook hier geldt, een leeftijd van minimaal 55 jaar is vereist) vormt de 'eyes and ears' van de stad. Dagelijks doorlopen zij een strak schema van patrouilles en preventieve controles. De leden van dit korps noemen zichzelf de 'Sherrif's Posse' en wie van hun bescherming gebruik wil maken moet daarvoor een abonnement nemen op het 'R.U.O.K.' (Are you OK?)-systeem. Onderdeel van het systeem is dat er elke morgen een automatisch telefoontje uitgaat naar een abonnee. Als er niet wordt opgenomen dan komt de Posse langs om polshoogte te nemen. Uiteraard is de 'Posse' ook op afroep beschikbaar: bij onraad kunnen abonnees hulp invoeren. De 'wetten', regels en voorschriften zijn niet alleen volgens het privaatrecht opgesteld, ook de handhaving is in Sun City op private wijze georganiseerd. Hoewel het gebruik van geweld voor de handhavers in Sun City niet toegestaan is, is hiermee ook 'de sterke arm' van de wet een privaat construct.

Het 'senioren-utopia' kent, als alle 'utopia', ook schaduwzijden. Volgens de John Hall, hoogleraar Public Affairs aan de Arizona State University, hield stichter Dell Webb in de oorspronkelijke plannen weinig rekening met de groeiende zorgbehoefte van de inwoners. Ook privaat initiatief leidt aan beperkingen in maakbaarheid van de samenleving. Hierdoor is een schaarste ontstaan aan datgene dat in de levens van de bewoners de ouderen een zeer centrale en cruciale rol speelt: goede toegankelijke zorg. Het plaatselijke ziekenhuis heeft grote moeite om aan de vraag te voldoen en nieuwe medewerkers aan te trekken. En dat terwijl de grootste 'piek' naar verwachting nog moet komen, omdat het aantal zorgbehoevende tachtigers steeds meer toeneemt. Een ander minder 'zonnige' kant van Sun City is dat sommige inwoners noodgedwongen aan een tweede carrière moeten beginnen. Veel bewoners hebben hun financiële toekomst onvoldoende goed georganiseerd en/of zijn niet goed in staat om financiële tegenslagen – bijvoorbeeld een grote medische ingreep – goed te boven te komen. Zo is een grote groep bewoners in financiële problemen geraakt. Uit financiële noodzaak, waarbij pensioenopbrengsten onvoldoende zijn om in de kosten van zorg en levensonderhoud te voorzien, werken steeds meer ruime 65-plussers 'bij' als serveersters of als badmeester. Opvallend genoeg draagt dit bij aan het beeld van Sun City als 'volwaardige stad':

ook hier zijn er sociale problemen en wordt er dagelijks door bewoners in de stad niet alleen gewoond en gerecreëerd, maar ook 'gewoon' gewerkt. Dat werkt in zekere zin ook wel ontvullend. Met de private uitvoering, hier geduid als 'omkering' van het publieke, verdwijnen veel van de problemen en kwesties waarvoor bijvoorbeeld gemeenteraden zich geplaatst zien niet. Het proces waarin ze worden opgelost krijgt een andere vorm, waarbij andere partijen afwegingen maken. Dat heeft ook te maken met het 'criterium' voor toelating in Sun City: het leeftijds criterium maakt dat er nog altijd een behoorlijke brede sociaaleconomische spreiding in de bevolkingssamenstelling is. In de cohorten van 60-plussers bevindt zich een grote sociaaleconomische variëteit, en ook de huizenprijs is niet van dien aard dat alleen de 'happy few' toegang hebben. Daar komt bij dat met de verlenging van de levensduur ook de 55-plussers nog altijd een lange 'levensloop' voor de boeg hebben waar, zoals de ervaring in Sun City leert, ook nog financiële turbulentie kan optreden. Pensioenen blijken tegen te vallen, zorgkosten pakken hoger uit en de kosten voor levensonderhoud stijgen sneller dan de indexering van pensioenen. In die zin is Sun City op allerlei manieren een volwaardige samenleving, met problemen die om vormen van politieke afweging vragen. Interessant is dat die afweging niet in klassieke politieke en democratische instituties plaatsvindt, maar in 'doe-het-zelf'-substituten daarvan. En, zo lijkt het, met goed gevolg.

3 Lang geleden, Er was eens

3.1 **Zorg voor arbeid: Hevea dorp als 'company town'**^{VI}

In ons eigen land hebben we ook ervaring met afgeschermdde woondomeinen van een zeker schaalniveau en waarin de verhouding tussen publiek en privaat wat anders ligt dan in onze tijd en in onze samenleving gebruikelijk wordt geacht. Als we wat verder terug in de tijd gaan valt in dat opzicht bijvoorbeeld te denken aan de zogenaamde 'company towns'. Het op de Veluwe gelegen *Hevea-dorp* is daar een interessant Nederlands voorbeeld van.

In 1915 besloot Dirk Frans Wilhelmi vanuit Hoogezand te verhuizen naar de Veluwezoom. Hij vestigde zich daar met zijn toen nog bescheiden bandenfabriek en liet ook meteen een compleet dorp voor de toekomstige arbeiders van de fabriek bouwen. Voor Wilhelmi was de keuze voor de vestigingsplaats van zijn fabriek, en dus ook zijn 'dorp', niet geheel vrijwillig. Wilhelmi geloofde sterk in de economische mogelijkheden van producten uit de Braziliaanse rubberboom Hevea. De burgerij en het stadsbestuur van Hoogezand hadden al dikwijls geklaagd over de geur die gepaard ging met de verwerking van het rubber van de Hevea-boom tot banden voor rijwielen en auto's. Wilhelmi koos er daarom uiteindelijk voor om ver weg van de bewoonde wereld, op de terreinen van een voormalige modelboerderij in het Seelbeekdal, zijn nieuwe en grotere fabriek – en dorp – te bouwen. Om de fabriek van voldoende toekomstige arbeidsreserve te voorzien werden bij voorkeur arbeiders met kinderrijke gezinnen aangetrokken voor de bewoning van het dorp. In de selectie van de arbeiders werd nadrukkelijk rekening gehouden met de leefsituatie en gezinsplanning van de kandidaat. Het dorp was eerst en vooral een 'arbeidsreserve', zo gezond en groot mogelijk. Kansrijk was bijvoorbeeld de sollicitant die kon beloven dat zijn negen kinderen zodra ze veertien zouden worden in de fabriek zouden gaan werken. Die had een streepje voor op de sollicitant die wellicht een betere werkkracht zou zijn maar voorlopig slechts twee kinderen kon meebrengen. Wilhelmi kon en wilde niet zozeer concurreren op de hoogte van het salaris, de betaling van arbeiders was niet bijzonder goed in de *Hevea-fabriek*, maar zette in op andere argumenten om arbeiders tot de verhuizing over te halen. Potentiële arbeiders werden over de streep getrokken met het aanbod van een aantrekkelijke woning, een goede en gezonde leefomgeving en passende dorpsvoorzieningen. Voor veel arbeiders, afkomstig uit de verarmde en 'harde' stedelijke arbeiderswijken was dat een aantrekkelijk aanbod.

Door hele gezinnen over te laten komen uit allerlei provincies en streken ontstond zodoende in het Seelbeekdal

een nieuwe dorpsgemeenschap, die fysiek, economisch én sociaal volledig rond de Hevea-fabriek was opgebouwd. Om in de behoeften van de bewoners te voorzien werden winkeltjes en cafés geopend, er kwam een groene kruispost en er werden schooltjes voor de bewoners opgezet. Gedragen door eigen belangstelling en ondersteund met geld van de fabrieksleiding ontpleoiden de bewoners in hun dorp een verscheidenheid aan verenigingsbezigheden, zoals een eigen fanfare, een schaakvereniging en een voetbalclub. De zorg van en door de directie voor de arbeiders van de fabriek en hun families ging ver. Steeds werd efficiency gecombineerd met opvoeding en disciplineren, in vermengde uitdrukkingen van bedrijfsvoering en beschaving. Nuttige en efficiënte voorziening van bijvoorbeeld elektriciteit gecombineerd met controle over het leefpatroon van de arbeiders. De fabriekscentrale voorzag de goed onderhouden en van riolering voorziene woningen van elektrisch licht en daardoor konden de stroomkosten voor de bewoners laag blijven. In 'ruil' daarvoor werd wel steevast om twaalf uur 's avonds het licht automatisch uitgeschakeld, zodat het voor de bewoners bij feestjes of ziekte wel eens behelpen was, maar zij – in ieder geval in theorie – voldoende slaap genoten om de lange werkdagen goed te volbrengen. Daarnaast kreeg elk huis in de beginjaren een aansluiting met bijbehorende luidspreker op het radioapparaat dat in de fabriek stond opgesteld. De bewoners konden daarmee gemakkelijk en goedkoop radio luisteren, waarbij ze en passant ook goed 'bereikbaar' waren voor mededelingen vanuit de fabriekstudio. Uiteraard was er vanuit de fabrieksleiding controle over de programmering. Ook werden er echter regelmatig verzoekprogramma's door medebewoners verzorgd. Met de radioverbinding werd het gemeenschapsgevoel vergroot én konden bewoners op efficiënte wijze op de hoogte blijven van wat zich in en rond hun fabriek afspeelde. Bewoners van Hevea-dorp raakten zodoende sterk betrokken bij hun werk, met elkaar en met hun werkgever, wat sociale cohesie versterkte en de kans op ongeremdheden of onlusten, bijvoorbeeld onrust over slechte betaling of arbeidsomstandigheden, verkleinde. Vakbonden en arbeidersvertegenwoordigingen kregen op Hevea-dorp nauwelijks vast.

De voorzieningen kwamen voor de arbeiders wel tegen de prijs van diepe inmenging van de bedrijfsleiding in de privé-sfeer van de arbeiders en hun gezinnen: voor en achter de voordeur. Soms schijnt de belangstelling van de fabrieksleiding voor het lot van de werknemers wel heel ver te zijn gegaan. Zo rekende mevrouw Wilhelmi het als vrouw van de oprichter onder andere tot haar taak om met een meetlat langs de voortuintjes te gaan om te controleren of de tuinhagen op de afgesproken hoogte geknipt waren. De directeursvrouw strekte bovendien haar 'helderheidsinspectie' soms ook tot de huiskamers van de arbeiders uit. Haar witte handschoenen streken dan over de meubels om vast te stellen of alles voldoende proper was. Idealen van 'netheid' en gezondheid waren

ook hier verbonden met de hiërarchische relatie tussen de directie en arbeiders: met de arbeidsrelatie kwamen ook bepaalde leefregels en normen het leven van de arbeidersgezinnen in.

De gesloten, intern gerichte gemeenschap van Heveadorp kwam met de tijd langzaam meer in verbinding te staan met de buitenwereld. Met de groei van de fabriek en de veranderingen in het arbeidsaanbod, niet iedereen bleef in Hevea-dorp wonen en er was door de groei van de fabriek soms veel nieuw arbeidsaanbod nodig, kwamen langzaam ook mensen van buiten het dorp bij de fabriek werken. Omgekeerd gingen met de jaren ook mensen uit het dorp elders, bij andere fabrieken, aan het werk. Ook vestigden zich nieuwe bewoners met andere levensovertuiging en een eigen leefstijl in het dorp, wat voor spanningen zorgde met de eerdere bewoners. De oorspronkelijke homogeniteit verdween langzaam uit het dorp en Hevea-dorp werd steeds meer zoals andere, 'normale' verzuilde dorpen. Binnen de kleine en van oorsprong sterk verbonden gemeenschap ontstonden hiermee ook de nodige spanningen en tegenstellingen, die onder andere tot uitdrukking kwamen in een gesplitst school- en verenigingsleven. Hevea-dorp werd dus, behoudens de bijzondere verbinding met de fabriek, steeds meer een 'normaal' dorp. Ook het bedrijf zelf veranderde van karakter. Wilhelmi raakte geleidelijk meer op de achtergrond en met de jaren werd in het bedrijf een 'harder' en meer zakelijk beleid gevoerd. De bedrijfsvoering kreeg meer nadruk, wat de aandacht voor sociale omstandigheden, cohesie en beschaving, deed afnemen. De betrokkenheid van het bedrijf met de privé-sfeer van de arbeiders werd minder en ook de bewoners zagen de directie niet langer als dorpshoofd. Waar de directie zich vooral met de zakelijke kant van het bedrijf ging bemoeien emancipeerden ook de arbeiders en hun gezinnen.

De maatschappelijke dynamiek, buiten en binnen het dorp, zorgde uiteindelijk voor de definitieve verandering van de aard van Hevea-dorp. De dorpsgemeenschap raakte langzaam in verval. Kleine dorpswinkeltjes, vroeger de aangewezen plaats voor onderhouden van de sociale contacten, verdwenen onder de druk van de concurrentie van supermarkten en het winkelbestand in de naburige dorpen. Ook de sociale functie van het café en de scholen werd langzaam maar zeker overgenomen door instellingen buiten het dorp, in de buitenwereld. Het onderhoud van de woningen raakte achterop, ook doordat het bedrijf steeds minder geld beschikbaar had voor dergelijke 'randzaken'. De oorlog versterkte het verval nog verder. De productie in de fabriek kwam geheel stil te liggen en veel woningen werden beschadigd of geheel in puin geschoten. Het dorp maakt raakte in diep verval en het leven in de woongemeenschap werd steeds moeilijker.

Na de oorlog kwam het dorpsleven maar moeizaam weer op gang. De economische omstandigheden waren veranderd en de 'woongemeenschap' maakte niet langer onderdeel uit van de bedrijfsvisie van Hevea. Hevea zelf kreeg bovendien te kampen met zware concurrentie en werd overgenomen door het internationale *Vredestein-concern*. Eind jaren zeventig werd door Vredestein besloten om de fabriek in Heveadorp te sluiten en de productie naar andere gebieden te verplaatsen. Met het verdwijnen van de arbeid trokken ook de mensen weg en veranderde het ooit levendige dorp in een droefgeestig decor van een lege fabriek omringd door verlaten huizen. Hevea-dorp bood jarenlang een troosteloos beeld. Plannen en middelen uit Den Haag voor herstel slaagden er niet in dat te verhelpen. Pas als de Centrale Woningstichting in de gemeente Renkum door aankoop en renovatie een belangrijk deel van de huizen weer in hun oude staat terugbrengt komt er nieuw leven in het dorp. Een projectontwikkelaar en een bouwbedrijf verzekeren het voortbestaan van het dorp als zij het recht krijgen om nieuwe woningen te bouwen op de plek waar vroeger de fabriekshallen stonden. Heveadorp krijgt nieuw elan en groeit opnieuw uit tot een 'normaal', levend, maar een toch vanwege de bijzondere geschiedenis nog steeds speciaal dorp.

Wilhelmi was niet alleen de inspirerende en gedreven leider van de Hevea-fabriek, maar was ook de huisbaas en de facto burgemeester van zijn arbeiders en hun in Hevea-dorp woonachtige gezinnen. Dat was in beginsel goed voor het bedrijf, want men wist er een groep goede en stabiele arbeidskrachten mee te verzekeren. Ook voor de bewoners was Hevea-dorp een aangename, beschermde en relatief goed voorziene leefgemeenschap die in velerlei opzicht prettig afstak bij het leven in andere, stedelijke arbeidersgemeenschappen. De geschiedenis roept ook prangende vragen op: de mono-cultuur van Heveadorp bleek moeilijk in staat om temidden van een snel veranderende omgeving voort te bestaan. Maatschappelijke en economische veranderingen doorbraken in snel tempo de 'pais en vree' in het dorp én de voorspoed van de fabriek. Daarnaast is het de vraag wat te denken van de vergaande invloed van een bedrijfsleiding in de publieke en zelfs de privé-sfeer van een heel dorp. De vermenging van de rol van de werkgever en 'beschaver' roept vragen op over de wenselijkheid van de ideeën van de beschaver. Bovendien waren de sociale voorzieningen enerzijds – zeker voor die tijd – ruimhartig te noemen, maar gingen ze gepaard met actief verzet en afwijzing van een aantal sociale regelingen waarvoor de arbeidersbewegingen in die periode stredden. En de specifieke ideeën van de ondernemer waren natuurlijk bijzonder bepalend voor de precieze invulling van de private verzorgingsstaat die rondom zijn fabriek gebouwd werd.

Hier dringen zich overigens stilzwijgend ook al eerste parallellen op met actuele maatschappelijke ontwikkelingen. Google en Cisco hebben 'eigen dorpen' ('Google-plex') en talrijke projectontwikkelaars en vastgoedondernemers werken – ook in Nederland – plannen uit voor rond private concepten opgezette wijken, buurten en gemeenschappen uit. Wat 'doen' dat soort woonvormen met klassieke democratiebegrippen, met menselijke vrijheden en met maatschappelijke dynamiek? Wat betekent het als een bedrijf – in veel gevallen de werkgever – in hoge mate voorschrijft wat de waarden en leefregels in de gemeenschap zijn? Terwijl we 'gewend' zijn dat leefregels en waarden op een meer democratische manier tot stand komen en worden gehandhaafd. De company towns 'van toen' poneren daarmee een interessant perspectief op de ontwikkelingen van nu.

3.2 Productieve coöperatie: de 'vestiging Walden'^{VII}

Ten tijde van de Industriële Revolutie trokken niet alleen ondernemers zich, al dan niet ingegeven door eigenbelang, soms het droeve lot aan van de arbeiders. Ook anderen deden dat en soms ontwikkelden ook zij eigen woon- en leefgemeenschappen om zich aan de maatschappelijke 'verelending' te onttrekken. Neem nu Frederik van Eeden (1860-1932), in Nederland opgeleid als arts en psychiater maar bekend als schrijver van vele invloedrijke boeken, en geldend als een grootheid in de Nederlandse literatuur. Minder bekend van hem is dat Van Eeden een zeer actieve rol speelde bij de verspreiding van het socialistisch gedachtegoed in Nederland. Hij deed dat niet alleen door de ideeën te verkondigen, maar ging een grote stap verder en probeerde de idealen en principes in de praktijk te brengen. Van Eeden stichtte in Nederland een leefgemeenschap waarin arbeiders een alternatieve productiewijze en economische structuur hanteerden. Men werkte er niet langer volgens een kapitalistische arbeidsverdeling, maar volgens het motto 'werken naar kracht en nemen naar behoeften'.

Geïnspireerd op een boek van de Amerikaanse schrijver Henry David Thoreau richtte van Eeden in 1898 op een landgoed bij Bussum de 'vestiging Walden' op, waar Thoreau's principe van 'productieve coöperatie' in de praktijk werd gebracht. Thoreau had zich een halve eeuw eerder in een eenvoudig hutje teruggetrokken in de bossen van Massachusetts en was daar in conflict gekomen met de lokale belastingambtenaar. Thoreau was het oneens met het beleid van de Amerikaanse regering, met name op het gebied van de Mexicaanse oorlog en de slavernij, en weigerde daarom belasting te betalen. Hij wilde zich aan de staat onttrekken en deze dus ook niet meefinancieren. In 'ruil' daarvoor wenste hij bovendien af te zien van de 'baten', en bemoeienis, van de overheid.

In zijn boek, *Walden or Life in the Woods*, beschreef hij een leefwijze waarin principes als natuurlijke eenvoudigheid, harmonie en schoonheid de leidraad vormden voor 'het goede leven'. In een later essay, *Resistance to Civil Government*, verdedigde hij het recht van individuele burgers om zelf hun leven in te richten, los van staatsinmenging.

De combinatie van een eenvoudige levensstijl en het werken voor eigen behoeften sprak Van Eeden zeer aan. In zijn 'vestiging Walden' trachtte hij zelf de sociale condities te scheppen zoals die door zijn inspirator in zijn boek en essay waren beschreven. De '*Vereeniging Gemeenschappelijk Grondbezit*', die hij in 1901 oprichtte zou hierin een voortrekkersrol moeten vervullen. Van Eeden leefde zelf ook op Walden, samen met de arbeiders in een 'communistisch verband'. De gemeenschap breidde zich van een eenvoudig boerenbedrijf snel uit, met onder andere een coöperatieve bakkerij, een chocoladebedrijf, een tuinderij en een bijenstal. Overkoepelend orgaan bleef steeds de '*Vereeniging*', die naast het beheer ook actief via lezingen en adviezen de communistische leefwijze uitdroeg en aan civilisatie van de bewoners bijdroeg. De naam van het in Walden uitgegeven blad, *De Pionier*, geeft uitdrukking aan de wens om via het voorbeeld van Walden een bredere beweging in gang te zetten: het was de bedoeling van Van Eeden dat het voorbeeld van Walden elders in het land navolging zou vinden en zou uitgroeien tot een volwaardig alternatief voor de bestaande gemeenschappen. Van Eeden sprak daarbij over de 'herkolonisering' van Nederland: het ging om meer dan het stichten van één leefgemeenschap. Vanuit de nieuwe leefgemeenschap zou het nieuwe denken over werk en verdeling stap voor stap kunnen overslaan op andere gebieden, zo hoopte Van Eeden.

Walden groeide weliswaar, maar de kolonie bleef toch tamelijk kleinschalig. Op het toppunt van bloei bevolkten ongeveer 40 mensen de kolonie, waaronder een aantal schrijvers. Dat aantal bleef achter bij de verwachtingen van Van Eeden. Bovendien kreeg Walden al snel na de oprichting te kampen met allerlei interne en externe problemen. Van Eeden had voortdurend moeilijkheden en conflicten op het gebied van de arbeidsdeling, de productiedoelstellingen en de beloning van de bewoners. Daarbij kwam een gebrekkig enthousiasme van sommige arbeiders over het verbod van op rente, vlees en alcohol. Ook de verhouding die Van Eeden, als getrouwde man, met een zangeres onderhield zette kwaad bloed bij sommige bewoners. De interne spanningen liepen snel op. Ook vanuit 'de buitenwereld' kreeg Walden kritiek. De beweging paste niet goed in de bestaande stromingen en kreeg vanuit alle kanten kritiek. Sociaal-democraten, waaronder Pieter Jelles Troelstra, zagen van

Eeden als een verwerpelijke sociaal-anarchist, terwijl anarchisten als Domela Nieuwenhuis Walden afdeden als een 'modern klooster'. Van Eeden vond zodoende nauwelijks aansluiting bij grotere politieke bewegingen in Nederland en bleef een geïsoleerd fenomeen.

In 1907 ging Walden aan financiële problemen ten onder. Van Eeden was er inmiddels van overtuigd geraakt dat de Nederlandse arbeider niet rijp was voor zijn voorgestelde leef- en productiewijze. De leefwijze zelf stond voor hem nog niet ter discussie. In de jaren 1908 en 1909 bezocht Van Eeden daarom de Verenigde Staten en ondernam daar pogingen om een nieuwe, met Walden vergelijkbare leefgemeenschap op te richten in North-Carolina. Net als in Walden vestigden enkele Nederlandse tuinders en kwekers zich in de kolonie, maar ook hier kwam de kolonie niet tot bloei. Na enkele jaren stierf de kolonie een zachte dood. Van Eeden kennen we zodoende nog steeds vooral van zijn prachtige boeken en niet – of minder – om zijn bijzondere ideeën en gedurfde experimenten met rond nieuwe idealen gebouwde nieuwe leefgemeenschappen en vernieuwende productiemethoden.

Walden was bedoeld als plaats waar 'burgers' zich konden onttrekken aan hun burgerschap. Niet om vervolgens 'solistisch' verder te leven, maar om onderdeel te worden van een nieuwe gemeenschap, met andere principes en leefregels. De idee van vergaande 'deling' stond in Walden centraal, in combinatie met noties van 'goed leven' en 'civilisatie'. Ook in 'onze tijd' kennen we dergelijke gemeenschappen. Niet alleen de 'Kibboets', maar dichterbij huis ook de zigeunerkampen, Hells Angels, Hara Krisjna, besloten kunstenaarsgemeenschappen of de 'Amsterdamse Doe-Het-Zelf-Maatschappij' ('ADM')^{viii}. Het gaat hierbij steeds om een enerzijds anarchistisch model, waarbij een groep zich aan de staat onttrekt, maar waarbij de leden zich vervolgens vrijwillig onderwerpt aan een nieuw soort regime. Dat nieuwe regime is in veel gevallen bovendien evenzeer of zelfs meer dwingend dan het regime waaraan ze zich onttrekken. Er worden leefregels opgelegd, er gelden geboden en verboden en er wordt – soms met harde hand en heel direct – gehandhaafd. Zo bestaan in de 'ADM' duidelijke en indien nodig ook dwingende noties van wat 'goed werk' is en is toegang voorbehouden aan hen die de code van het cijferslot weten te bemachtigen.

Ook de opkomst van privaat beheerde woondomeinen – zoals het Hofje waarmee we deze tekst begonnen – is in zekere zin onder de categorie 'onttrekking' aan het publiek domein te vatten. De onttrekking aan de bestaande staat is minder scherp en expliciet, deels omdat de mensen in het Hofje zich minder expliciet onderscheiden

van wie 'buiten' woont, maar er vindt wel degelijk afscheiding plaats. Het hek gaat 's avonds dicht. En, net als in Walden, worden in plaats van in de publieke sfeer 'buiten' geldende regels – bijvoorbeeld over onderhoud van de ruimte en gedrag – nieuwe en dikwijls scherpere regels afgesproken. Bewoners van het Hofje leggen zich vast op het zich onthouden van lawaai, waar ze daar in de publieke ruimte recht toe zouden hebben. In ruil voor eigen ongestoorde nachtrust zien ze zelf af van middernachtelijke verjaardagsfeestjes. De bijzonderheid van dit type gemeenschappen is dat er sprake is van een vrijwillig afzien van reeksen regels en waarden uit de publieke sfeer, die eveneens vrijwillig worden 'ingeruild' en vervangen door andere waarden en vaak scherpe leefregels en handhaving. Een deel van de 'afkeuring' van dergelijke gemeenschappen door de 'reguliere gemeenschap' ligt vervolgens in de 'afkeuring' van enkele van de waarden en leefregels in de gemeenschappen (hoe vrijwillig is vrijwillig, is onttrekking nog mogelijk), of in de ongelijkheid die ontstaat als gevolg van de onttrekking (bijvoorbeeld de zeer beperkte 'belastingplicht' van de kampers).

3.3 Conclusie: het bedrijf of de commune als verzorgingsstaat in particuliere handen

De company towns en de communes zijn fraaie voorbeelden van hoe in ons land 'ooit', lang geleden, private of particuliere partijen zichzelf verantwoordelijk maakten voor het beheer, de inrichting en ook de regulering van een publieke ruimte. De dorpsgemeenschappen vormden in feite kleine verzorgingsstaatjes in particuliere handen, met verantwoordelijkheden en ambities over volle breedte van wat de WRR^{ix} jaren later als de vier functies van verzorgingsstaten is gaan benoemen: *verzeker*en, *verzorg*en, *verheff*en en *verbind*en. In een company town verschaftte de ondernemer niet alleen werk, maar zorgde deze bovendien ook voor goede huisvesting, zorg, pensioen, onderwijs en zag hij tevens toe op 'deugdelijk' gedrag van de bewoners. De ondernemer drong daarmee diep door in de privé-sfeer van de arbeiders: of beter gezegd, door toetreding tot de gemeenschap herdefinieerden bewoners (arbeiders) en bestuur (de ondernemer, inclusief 'aanhang') de grenzen van en toegang tot hun privésfeer. Aan de motieven van de ondernemers wordt soms getwijfeld. Goed doen was waarschijnlijk één motief, maar het verzekeren van een loyale, relatief gezonde en nog altijd goedkope 'voorraad' werkkrachten was een belangrijk andere overweging. Overigens kunnen die twee (tenminste tijdelijk) prima in elkaars verlengde liggen: wat goed is voor arbeiders is ook goed voor de ondernemer, en/of andersom.

In Walden was het motief anders, maar ook hier greep, net als bij de company towns, de gemeenschap diep in de privésfeer van de 'kolonisten' in. Vanuit een levensovertuiging werd in de omgeving van Bussum een 'nieuwe samenleving' gebouwd, waarin onderling afgesproken regels golden en allerlei regels van 'buiten' niet meer aan de orde waren. In plaats daarvan stemden de kolonisten met een andersoortige maar onverminderd diepe bemoeienis in hun publieke- en privésfeer in. Het ging hier niet alleen meer om een 'private verzorgingsstaat', maar om een op heel andere gronden georganiseerd samenleven. En, let wel, in beide gevallen binnen de bestaande samenleving: er was geen revolutie tegen het systeem, maar *binnen het systeem* waren praktijken aan de orde die revolutionair afweken van het systeem. Binnen de bestaande wetten werden heel andere 'wetten' afgesproken, nageleefd en gehandhaafd.

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de verzorgingsstaat in enkele opeenvolgende 'golven' de publieke voorzieningen gecollectiviseerd en genationaliseerd. Company towns en wooncommunes, met commerciële dan wel normatieve of ideële motieven, bestaan sindsdien nauwelijks nog. Ze zijn, zo luidt het dominante denken, ook 'helemaal niet meer nodig'. Want de publieke sector draagt nu zorg voor de voorzieningen die de ondernemers in de company towns aanboden én doen dat bovendien met inachtneming van de vrijheden van de bewoners. Achteraf, zo klinkt over company towns nogal eens door, is het 'goed' dat mensen niet meer veroordeeld zijn tot het wonen op een terrein van de baas en niet meer hoeven te luisteren naar de vrouw van de baas die komt vertellen dat de vensterbank hoognodig met een stofdoek moet worden afgenomen. In de modernisering is aan die praktijken 'gelukkig' een eind gekomen. De staat, met een daaraan gekoppelde democratische besluitvorming en legitimiteit, heeft deze functies overgenomen. Interessant is daarom te zien dat op allerlei plaatsen, in het buitenland maar óók in Nederland een beweging op gang komt die niet van het hiervoor beschreven concept weg beweegt, maar er juist naar terugkeert. Zo hebben bedrijven als 'Google' en 'Cisco' in de VS hun eigen 'campus' waar werknemers wonen en allerlei bijzondere voorzieningen genieten. En, zo zal in het nu volgende deel blijken, ook in ons land worden voor bijzondere doelgroepen privaat beheerde en soms afgescheiden gemeenschappen ontwikkeld, waarin de bewoners op hun bijzondere gemeenschappelijke wensen bediend worden. Walden en Hevea-dorp mogen verleden tijd zijn, en de collectivisering die gepaard ging met de ontwikkeling richting verzorgingsstaat mag nog altijd dominant zijn, er is tegelijk toch op tal van plekken een nieuwe beweging van privatisering van het publieke domein en omkering van publiek en privaat te vinden. Het verleden is niet voorbij, maar lijkt zich in steeds nieuwe verschijningsvormen te herhalen.

4 Beweging in de polder: privaat beheerde woondomeinen in Nederland

4.1 'Permacultuur' in Culemborg^x

"Het sociale idee van de gezamenlijke hof sprak ons aan en ook het autovrije karakter. Hier zouden de kinderen goed kunnen spelen. Scholen vlakbij, station vlakbij, een leuk stadje met karakter. Utrecht op steenworpafstand voor de dingen die je mist. We hadden het gevoel dat het paste bij wie we zijn, een soort verlengstuk van bepaalde ideeën die je altijd al had." Aan het woord is een tevreden bewoner van 'EVA-Lanxmeer'. Deze wijk, gelegen in Culemborg, is op veel aspecten anders dan de gemiddelde Nederlandse woonwijk: ecologische principes liggen aan de wijk ten grondslag en zijn er tot in de details verzorgd en gewaarborgd. Het concept van een privaat beheerd woondomein, ingericht en bestuurd vanuit een bepaalde set vastgestelde waarden, wordt aldaar ook in Nederland in praktijk gebracht.

De bijzondere wijk in Culemborg is opgericht en ingericht door de stichting EVA, een afkorting van 'Ecologisch centrum voor Educatie, Voorlichting en Advies'. EVA werd in 1994 opgericht door mensen met verschillende levensbeschouwingen die elkaar vonden in de principes van ecologisch bouwen, organische vormgeving en architectuur en extensieve bewonersparticipatie. De stichting EVA stelt zichzelf ten doel deze principes in een woonproject te verwezenlijken, waarbij 'permacultuur' als uitgangspunt geldt. Permacultuur is het idee van een ecologisch duurzame leefomgeving. De nadruk ligt op symbiose met de natuur, vanuit antroposofische beginselen. Bestrijdingsmiddelen en kunstmest zijn bijvoorbeeld sterk in tegenspraak met dit principe. Mensen moeten zoveel mogelijk gebruik maken van de eigen productie, zowel van de eigen verbouwde gewassen als van water en energie. In de reguliere situatie worden de ruimtelijke functies van landbouw, natuur, wonen en recreatie zoveel mogelijk gescheiden. Permacultuur tracht deze juist te verenigen, met een sterk accent op de nauwe betrokkenheid van de bewoners bij hun eigen natuurlijke leefomgeving en bestaan. Het gaat daarbij om méér dan alleen maar één wijk, de wijk wil een voorbeeld zijn voor andere steden. Oprichtster Marleen Kaptein: "Wil je echt laten zien wat duurzaam bouwen en wonen betekent dan is een schaa sprong nodig. Niet een paar voorbeeldwoningen maar een complete wijk van honderden woningen. Pas dan kun je consumenten kennis laten maken met wat een duurzame leefomgeving in kan houden."

De Stichting EVA heeft het ideaal van de permacultuur in een 'eigen' wijk in praktijk gebracht. Men is op zoek gegaan naar een in het project geïnteresseerde gemeente en kwam uiteindelijk uit bij de gemeente Culemborg.

In Culemborg is men al langer actief op het terrein van duurzaam bouwen en ecologisch groenbeheer en men meende dat het project goed in de lijn van die eerdere experimenten paste. Het EVA project bood de gemeente bovendien kans om te experimenteren met vergaande vormen van bewonersbeheer. De verantwoordelijk ambtenaar verklaart: "We zijn er mee begonnen omdat we een stap verder wilden zetten. We hadden al wijken met ecologisch groenbeheer of met duurzame energie. Het was aardig om alles in één woonwijk te realiseren, met de doelstelling van stichting EVA." EVA paste zodoende prima in de gewenste ontwikkeling voor de gemeente Culemborg: de lokale overheid ziet graag dat burgers zich meer verantwoordelijk gaan voelen voor hun omgeving, terwijl de bewoners zich, naar verwachting, meer identificeren met hun buurt wanneer deze zich tamelijk exclusief en excluderend richt op de specifieke waarden en wensen van een specifieke groep gelijkgestemde bewoners.

In 1995 wordt door de Stichting EVA een concept aan het college van B&W gepresenteerd. Het daarop volgende jaar werd door EVA en de gemeente een projectteam opgericht om de wijk te gaan realiseren. De polder Lanxmeer wordt als locatie aangewezen waarna een stedenbouwkundig bureau een plan voor het nieuwe project ontwikkelde. Bijzonder hieraan is dat het bureau het plan in nauw overleg met de toekomstige bewoners ontwikkelde. Dat was voor het ministerie van VROM aanleiding om het project te subsidiëren. In 2002 was het volledige plan gerealiseerd: het gaat uiteindelijk om een gebied van 24 hectare met 200 woningen en appartementen, een aantal bedrijven en kantoren. Daarbij zijn er een ecologisch congrescentrum, hotel en boerderij gepland. De wijk is opgedeeld in vier zones waarin de filosofie van EVA tot uiting komt. 'Zone 1' beslaat de privé-tuinen van de bewoners. Hier mogen mensen afscheidingen plaatsen tussen hun tuin en die van de burens, maar deze mogen niet te hoog zijn. Daarbij geldt de verplichting dat de schutting gemaakt is van duurzaam materiaal. 'Zone 2' is de semi-openbare ruimte. Deze bestaat uit gezamenlijke tuinen en hoven en wordt gebruikt voor buurttuinen, speel- en zitruimte en fruitbomen. 'Zone 3' is volledig openbaar. Het bevat onder andere een waterspeelplaats, een jeu-de-boulesbaan en een moestuin. Dit laatste geeft uiting aan het eetbare van de permacultuur. In de vierde en laatste zone is de ecologische boerderij gevestigd, tezamen met een eigen waterwingebied, een retentievijver waarin het regenwater wordt opgevangen. Op de boerderij die, naast een educatieve en recreatieve functie, worden groenten en fruit verbouwd en kleinvee gehouden. Ook zorgt de boerderij voor (beperkte) werkgelegenheid en worden er producten verkocht.

Naast deze fysieke uitwerking van de leefprincipes van de Stichting EVA, voltrekt het leven in de wijk zich ook langs aanvullende uitgangspunten. De principes zijn in meer dan wonen alleen verpakt, maar liggen ten grondslag aan het gehele leven in de wijk. De uitgangspunten zijn gevat in een overeenkomst die elke bewoner, koper of huurder, moet tekenen alvorens in de wijk te gaan wonen. De eerste betreft communicatie en educatie. Het is de expliciete bedoeling dat de kennis en informatie die de 'Lanxmeeders' opdoen, beschikbaar komt voor een breed publiek. Het ecologische congrescentrum annex hotel heeft hierin een grote rol toebedeeld gekregen. Ten tweede moet het energieverbruik zo beperkt mogelijk gehouden worden. Allerlei maatregelen zijn al bij de bouw in acht genomen om het doel van een energie- en CO₂-arme wijk zo dicht mogelijk te naderen. Zo zet de eigen biogasinstallatie het rioolwater en groente- en tuinafval om in energie. Het derde leefprincipe is zuinigheid met water. Op dit gebied wordt gestreefd naar een gesloten kringloop. Huishoudens maken gebruik van twee soorten water; drinkwater voor in de keuken en douche en 'huishoudwater' voor de wc en wasmachine. Na gebruik vindt zuivering plaats in de eigen installatie. Wat betreft mobiliteit is het uitgangspunt dat er zo min mogelijk auto's in de wijk mogen zijn. Parkeren voor de huizen is dan ook niet de bedoeling, dit kan op een groot terrein aan de rand van de wijk. Houten hekken en een bewust ontbreken van doorgangswegen moeten automobilisten ontmoedigen de wijk binnen te gaan. In plaats daarvan moeten fiets- en wandelroutes een vervoersalternatief bieden. Tot slot is er het uitgangspunt van ketenbeheer; de bedoeling is hierbij zo min mogelijk grondstoffen te verspillen. Gebruik van duurzame materialen en inzameling en hergebruik van materialen krijgt daarom prioriteit.

4.2 Een 'green' met grenzen: de golfresidentie Dronten^{XI}

Even besloten, maar minder idealistisch, is de woongemeenschap 'golfresidentie Dronten'. Hier waren – in het oorspronkelijke plan – niet zozeer esoterische beginselen de constituerende gedachten voor een woongemeenschap, maar de vermeende gemeenschappelijke behoefte van een groep potentiële bewoners aan een exclusieve woonlocatie, verrijkt met een pakket diensten én een eigen golfbaan. Niet de permacultuur, maar de golfsport – in zekere zin een 'way of life' – was hier het verbindende element. Niet zozeer het immateriële, maar juist het materiële is de drijvende kracht achter de golfresidentie in Dronten.

Op de eigen website prijst de 'Golfresidentie Dronten' zich aan als "een exclusieve, besloten woon- en golfaccommodatie." De 'residentie' is gelegen aan de zuidkant van Dronten en bestaat uit 450 woningen. Het gaat om

360 vrijstaande villa's en 90 appartementen, die zoals aangegeven een besloten en afgesloten geheel vormen. Het grootste gedeelte van het grondgebied van de residentie wordt ingenomen door de golfbaan die bij de residentie hoort. Er is één toegangsweg naar de residentie en het geheel is omgeven door een hek en een waterloop. De golfresidentie is dus daadwerkelijk 'gated'. De grond rondom elk huis is privé-bezit, de overige ruimte is zogenaamd 'mandelig eigendom'. Dit zorgt ervoor dat alle huiseigenaren voor 1/450e deel zijn van de aanwezige infrastructuur. Hieronder vallen de wegen, de straatverlichting, rioleringen, plantsoenen, het clubgebouw van de golfbaan en een parkeerterrein. Het beheer van het mandelig eigendom wordt door een contractpartner uitgevoerd.

Wanneer een nieuwe bewoner zijn huis of appartement in de Golfresidentie aanschaf is hij of zij daarmee direct lid van de Vereniging van Eigenaren. Nieuwe bewoners stemmen hierbij automatisch in met de uitgebreide en gedetailleerde voorschriften en leefregels van de woongemeenschap, die in een privaatrechtelijk document zijn vastgelegd. De voorschriften omvatten onder andere richtlijnen over hoe bewoners met hun tuin dienen om te gaan, of en op welke wijze de was buiten mag worden gehangen, wat voorschriften voor het plaatsen en onderhouden van schuttingen en schuurtjes zijn, enzovoorts. In eerste instantie was het de bedoeling dat er in de wijk alleen 50-plussers zouden wonen, aangetrokken door de rust, ruimte en uiteraard de golfbaan, maar vanwege beperkt succes van die formule is na 2001 besloten door de ontwikkelaar om ook kleinere en goedkopere woningen te bouwen. Zodoende werd de doelgroep van het project verbreed, waardoor de exploitatie als geheel overeind kon worden gehouden. Dit heeft er wel toe geleid dat de samenstelling van de bevolking meer divers is dan eerder was beoogd. Ook jonge gezinnen wonen nu in de wijk. Toch is er wel een zekere homogeniteit in de bewonersgroep zichtbaar. Hoewel er geen ballotage is en iedereen in beginsel vrij is om in de wijk te gaan wonen, begint de prijs van een woning bij 350.0000 Euro. De ongeveer 1500 bewoners die de wijk bevolken behoren daarmee automatisch tot de hogere sociaal-economische klassen. Velen daarvan zijn hoger opgeleid en hebben een hoog inkomen of een goed pensioen. Ook kent de wijk relatief veel mensen met een eigen bedrijf. Zowel de opzet (de fysieke begrenzingen) als de bevolkingssamenstelling zorgen ervoor dat de Golfresidentie Dronten een échte Nederlandse 'gated community' is. De wijk is letterlijk afgesloten van de rest van Dronten en wordt door de 'gewone Drontenaren' ook als zodanig ervaren. Sommige bewoners van de residentie doen hun boodschappen in het centrum van Dronten maar de wederzijdse relatie is niet altijd even hartelijk. Zoals een bewoner van de wijk het verwoordt: "De 'échte' Drontenaren zijn vooral mensen die hard werken. Ik kan mij

voorstellen dat als ze dan op een dinsdagochtend langsrijden en ze zien een sloot mannen en vrouwen die op de golfbaan lopen, dat ze zich afvragen 'moeten die niet werken?'. Bewoners onderling prijzen daarentegen het gemeenschapsgevoel en de gemeenschapszin die in de residentie is ontstaan. De sociale controle is groot en er heerst een zekere gemeenschapszin. Sommigen wijzen op de voordelen hiervan - "weet je dat jouw dochter hier op haar eentje fietst?" -, anderen zien ook een nadeel in, bijvoorbeeld, het verplichte periodieke grasmaaien. De mandelige ruimte wordt door speciaal ingehuurd hoveniers onderhouden, voor de privé-tuinen zijn de bewoners zelf verantwoordelijk. Een bewoner noemt dit als een uniek voordeel: "Je hebt met zijn allen een eigendom, daar is iedereen wel redelijk zuinig op. Omdat iedereen voor een deel eigenaar is, is het schoner dan elders. Ook de tuinen zijn verzorgd. Kijk, over smaak valt niet te twisten, maar de tuinen zijn wel verzorgd. Als je het met andere wijken vergelijkt."

Het is interessant dat, hoewel het karakter van de wijk wordt bepaald door het 'wonen-aan-de-golfbaan' concept, een belangrijk deel van de bewoners helemaal niet golft en zij de bij hun woning behorende speelrechten aan anderen ter beschikking hebben gesteld. Hoewel de golfresidentie dus 'streng' en 'strikt' is in de leefregels, is men niet bijzonder principieel in de toepassing van het concept: ook niet-golfers zijn welkom, maar uiteraard alleen op invitatie van de bewoners. Anderzijds is er wel degelijk sprake van excludering door fysieke grenzen en de relatief hoge prijs van de huizen, wat maakt dat de bewoners weten wat voor medebewoners ze kunnen verwachten. Daarnaast laat de golfresidentie iets zien van hoe de verhouding tussen een 'normaal' dorp en een nieuwe gesloten gemeenschap zich kan ontwikkelen. Van veel uitwisseling is geen sprake, er treedt eerder verdergaande verwijdering op. Dat geldt niet alleen voor het niveau van de gemeenschappen in de golfresidentie en de rest van de gemeente, maar ook op het niveau van de gemeente als institutie. Dat werd onder andere duidelijk toen de gemeente een rotonde wilde aanleggen op het terrein van de golfresidentie en daarover in conflict kwam met de bewoners. De gemeente heeft het niet zonder meer voor het zeggen in de publieke ruimte van de golfresidentie. Ondanks dat zijn de bewoners grotendeels tevreden. De bewoners van de gesloten gemeenschap spreken enerzijds over het succes van de gemeenschap – de ruimte wordt goed onderhouden, het is veilig en geborgen – maar ook over het verlies aan privacy en eigen keuzevrijheid. Ze beschouwen dat als de prijs die ze voor de baten moeten betalen. Anders dan in (sommige) Amerikaanse 'gated communities' maakt de golfresidentie nog 'gewoon' deel uit van de gemeente Dronten en is er in die zin nog van geen verder gaande verwijdering sprake. Toch zou de gemeente mogelijk met succes een verlichting van de gemeentelijke heffingen

kunnen bepleiten, bijvoorbeeld omdat de publieke ruimte door de bewoners 'zelf' – grotendeels uitbesteed aan private partijen maar ook aan de gemeente als opdrachtnemer – wordt verzorgd. De spanning met de gemeente gaat dan een nieuwe fase in: niet meer verzet tegen interventies in de eigen publieke ruimte, maar een uittreding uit delen van het overheidsarrangement.

De golfresidentie in Dronten is een mooi en sprekend voorbeeld van een afgeschermd en privaat beheerd woondomein in Nederland. Maar het is goed te bedenken dat er daarvan in ons eigen land inmiddels zeker meer dan honderd zijn en dat alles er op wijst dat hun aantal nog verder zal groeien de komende tijd. Het komt steeds vaker voor dat burgers elkaar opzoeken in eigen gemeenschappen op basis van groepsspecifieke kenmerken: leeftijd, leefstijl, maar ook etniciteit. In het volgende deel beschrijven we een gemeenschap die rondom etniciteit is georganiseerd en verkennen we enkele van de specifieke dilemma's die dat oproept.

4.3 'Etnisch wonen' in een Haagse Hindoestaanse leefgemeenschap^{XII}

In de gemeente Den Haag gaan vijftig Hindoestaanse families bij elkaar wonen in een 'meergeneratie woonproject'. In een speciaal voor de doelgroep ontwikkeld woonconcept zullen verschillende generaties, van een zelfde etnische oorsprong, met elkaar gaan samenleven. Elke woning binnen het complex heeft specifieke kenmerken voor een bepaalde generatie van de groep. Zo huren de ouderen er een sociale woning, zullen tweeverdieners over een eengezinswoning beschikken en wonen starters in een koopappartement. In het midden van de bebouwing komt een binnentuin voor gemeenschappelijk gebruik.

Het is de eerste keer dat een woonconcept specifiek voor een bepaalde etnische groep is ontwikkeld. De keuze voor de Hindoestaanse gemeenschap is volgens de projectontwikkelaar een bewuste geweest, vanwege positieve eigenschappen die aan deze groep worden toebedeeld. Ze steken volgens de projectontwikkelaar "positief af" ten opzichte van andere allochtone groepen in Nederland, wat betreft inkomensniveau, scholing en het eigen woningbezit. Daarnaast wijst de ontwikkelaar op de onderlinge waarden die binnen de verschillende generaties Hindoestanen bestaan. Respect voor en aanvaarding van het gezag van ouders en grootouders is daar één van. Binnen de Hindoestaanse gemeenschap bestaat een sterke sociale cohesie en controle. Initiatiefneemster Rosemary Samadhan: "Wij hebben dienstbaarheid met de paplepel ingegoten gekregen. Ik hoorde laatst nog een meisje van achttien die zei dat ze dolgraag haar oma in huis wilde nemen."

Het project poogt voort te bouwen op deze onderlinge cohesie in de gemeenschap: het gaat daarbij om 'wonen

met mensen met dezelfde overtuiging' en het onderling ondersteunen van verschillende generaties. De vijftig gezinnen die in het Haagse gaan wonen zullen elkaar, zo is de bedoeling, helpen en bijstaan. Het ontwerp van de woningen moet dat mogelijk maken. Zo kunnen jongeren boodschappen doen voor de ouderen, terwijl grootouders de kinderen kunnen helpen door, bijvoorbeeld, onder werktijd op de kleinkinderen te passen. De behoefte aan kinderopvang, maar ook aan bijvoorbeeld thuiszorg, is in een dergelijke gemeenschap minder, vanwege de onderlinge dienstbaarheid. Ontmoeting vind plaats in de gezamenlijke buitenruimte of in de gezamenlijke zaal. Hier zullen ook de belangrijke Hindoestaanse feesten worden gevierd, net als trouwerijen en geboortes. Bij het ontwerp en de bouw zullen de families een belangrijke stem krijgen, zodat het complex ook werkelijk aan hun wensen en eisen voldoet.

Het concept krijgt zeer waarschijnlijk navolging. Er zijn inmiddels plannen om ook in Almere vormen van 'etnisch samenwonen' te realiseren. In Almere zullen tientallen gemengde woningen worden gebouwd, uitsluitend voor Hindoestanen. Ook zijn er in Almere plannen voor een toekomstig Surinaams en Indisch dorp. Interessant contrast hierbij is uiteraard dat daar waar in veel steden juist geprobeerd wordt om 'gemengde' wijken te creëren en sommige etnische groepen juist bewust 'gespreid' worden, er hier sprake is van het bewust samenbrengen van bepaalde culturen en etniciteiten. Initiatiefneemster Samadhan ziet dat probleem niet zo: "Om te integreren hoef je toch niet al je culturele waarden op te zeggen? En het is volgens mij logisch dat mensen elkaar opzoeken, dat doen Nederlanders ook als ze in het buitenland wonen."

4.4 Conclusie: als burgers het heft in hand nemen

Nieuwe gemeenschappen: samenwonen met jezelf

Ook in de Nederlandse polder zijn inmiddels talrijke bewegingen zichtbaar van burgers die zich in meer of minder ommuurde gemeenschappen onttrekken aan de publieke ruimte en die zo tegelijk opnieuw de grens tussen publiek en privaat bepalen. We hebben hier enkele voorbeelden laten zien, waaruit duidelijk mag blijken dat de motieven voor het onttrekken aan de reguliere gemeenschap en de gekozen invulling aan de gemeenschap sterk verschilt. Steeds gaat het om mensen die er voor kiezen om te wonen en te leven met mensen waarvan zij verwachten dat zij bepaalde voor hen cruciale waarden en eigenschappen delen. In de nieuwe gemeenschappen wonen burgers 'samen met zichzelf'; ze kiezen voor een leven onder gelijkgestemden. Soms vinden bewoners

elkaar op een gedeelde levensfilosofie, soms gaat het om een gedeelde 'leeftijd' en soms ligt het dichter aan tegen een gedeelde sociaaleconomische achtergrond of leefstijl. In het geval van de Hindoestaanse gemeenschap gaat het zelfs om een gedeelde etniciteit en cultuur, waar dat in Rotterdam bij het voorstel voor de ontwikkeling van een eigen Marokkaanse gemeenschap nog sterk omstreden bleek. Het laat zien dat de praktijken die hier via kleine verhalen beschreven zijn in hun consequenties bepaald niet onomstreden zijn. In elk van de hier beschreven praktijken was 'ergens' wel sprake van verzet. Kennelijk ligt het 'gevoelig' als bepaalde groepen burgers zich aan andere of de samenleving als geheel onttrekken en zelf onderling afspraken maken over wat ze wel en niet willen, mogen en kunnen.

Gemeenschapsvorming: waarden, wetten, regels en gebruiken

In elk van de gemeenschappen is sprake van hetzelfde soort proces: een groep burgers neemt het heft in eigen hand en richt een gemeenschap in volgens een bepaalde set waarden, waarbij ze samen afspraken maken over de regels die daarbij horen en het soort handhaving dat kan plaatsvinden. In dat proces doen ze meer of minder vrijwillig afstand van bepaalde waarden en regels die in de 'reguliere publieke ruimte' gelden én voegen ze er andere aan toe. Sommige waarden worden daarin prominenter, anderen worden van ondergeschikt belang. Datzelfde gebeurt in de afgrenzing van wat het 'privé-domein' te noemen is. In de reguliere publieke sfeer is er sprake van een zekere bescherming – onder andere geregeld in de wet – van het privé-domein voor interventie vanuit de staat. In de hier beschreven woondomeinen is er op sommige punten sprake van een opheffing van de grens tussen wat publiek en wat privé te noemen is. Mensen stemmen bijvoorbeeld vrijwillig in met de verplichting (regel) om hun heg op een bepaalde manier te snoeien en om hun tuinhokje een bepaalde kleur te geven. En ze kiezen er voor om zich op een bepaalde manier te gedragen en van bepaalde gedragingen heel nadrukkelijk af te zien. Soms gaat het om een zelfopgelegd afzien van iets dat in de 'gewone publieke ruimte' *buiten* wel zou mogen. In elk van de hier beschreven gemeenschappen en woonvormen kiezen mensen er dus voor om vrijwillig een andere set waarden en regels te onderschrijven en na te leven dan die buiten hun afgeschermd leefgemeenschap in democratische processen zijn overeengekomen. Ze kiezen voor een gemeenschap waar op andersoortige wijze over waarden wordt beslist en onderwerpen zich daarbij aan een arrangement van wetten en regels en meer informele over 'culturele' leefregels en gebruiken. Twee woorden staan bij dergelijke processen centraal en markeren de problematische relatie met het openbaar bestuur: *vrijwillig en waarden*. In de beschreven gemeenschappen zijn alternatieven voor 'onze' democratie en de daarbij ontstane instituties

in ontwikkeling. De elementen 'vrijwilligheid' en 'waarden' zijn daarbij cruciaal, omdat ze het afwijken van de waarden in de reguliere publieke sfeer een bijzonder karakter geven. Mensen kiezen uit eigen beweging voor een afwijken van de algemeen geldende standaard. Ze kiezen, vrijwillig, voor nieuwe *ongelijkheid*. Dat zijn geen 'kleine dingen', hoewel je kunt discussiëren over de impact van een verbod om de kat op de golfbaan te laten of een in een bepaalde kleur geschilderd tuinhekje. Maar het gaat om afwegingen over waarden, onder andere resulterend in beperking van vrijheid en in andersoortige verdeling dan 'buiten' het geval is. Dergelijke collectieve afwegingen over waarden zijn in ons bestaande systeem bij uitstek het domein van democratische processen. Keuzes over waarden zijn per definitie 'politiek' (in ruime zin van het woord). En voor dergelijke 'politieke afwegingen' hebben we een 'democratisch arrangement' gebouwd. Voor het veranderen of continueren van een richting met betrekking tot waarden hebben we 'afgesproken' om het democratische proces te doorlopen, bijvoorbeeld langs de weg van het parlement of van de gemeenteraad. De idee daarbij is dat langs deze weg uiteindelijk de afwegingen tot stand komen die legitiem en voldoende krachtig zijn om op algemeen niveau het belang van allen te dienen. Dat belang omvat niet alleen het 'krijgen wat je wil', maar ook 'bescherming' tegen hen die iets anders willen en daarin gelijk krijgen. De democratie is zodoende niet alleen een machine voor het produceren en bekrachtigen van het gelijk van een meerderheid, maar ook voor de bescherming van de waarden en belangen van minderheden en van hen die geen gelijk krijgen en wiens waarden niet of minder bekrachtigd worden.

Nieuwe arrangementen: de 'doe-het-zelf-democratie'

In de hier beschreven domeinen vindt de afweging van waarden op een andere manier plaats. Bestaande gemeenschappen, of gemeenschappen in ontwerp, doen potentiële bewoners een 'aanbod' van een bepaald *totaalpakket waarden*. En bewoners kiezen daar voor. Ze benutten niet het democratische systeem, bijvoorbeeld door te stemmen of de lokale politieke te bespelen, maar kiezen een veel meer directe vorm en 'tekenen in' op een gemeenschap (bestaand of in oprichting). Als ze toegang verwerven, dan krijgen ze de garantie dat de waarden uit het aanbod in de leefgemeenschap gerealiseerd en gehandhaafd zullen zijn. Mensen verwerven daarmee de leefomgeving die ze willen. Ze doen dat bovendien zonder wetten te overtreden, zonder dat ze anderen direct schade berokkenen en zonder dat ze anderszins verwerpelijk of illegitiem gedrag vertonen. Er vindt geen dwang plaats. Het is een keuze uit eigen vrije wil. Ze brengen hun democratische voorkeuren niet tot uitdrukking in de keuze voor een bepaalde 'volksvertegenwoordiger' maar in een keuze voor een bepaald soort 'volk'.

Wat in de beschreven voorbeelden gebeurt is te benoemen als de ultieme vorm van wat in het moderne discours over beleidsprocessen 'burgerparticipatie' is gaan heten. De idee bij burgerparticipatie is dat burgers actief worden in – bijvoorbeeld – de beleidsprocessen over de inrichting van hun omgeving of andersoortige kwesties die hen 'aangaan'. De ironie daarbij is echter dat de burger zo radicaal participeert dat daarmee de overheid steeds meer buiten gesloten raakt. Niet de burger 'ontbreekt' in de beleidsprocessen die hij of zij zelf in de eigen gemeenschap in het eigen arrangement doorloopt, maar de overheid ontbreekt. De burger neemt een dusdanige verantwoordelijkheid voor de eigen leefomgeving dat de overheid daarin niet meer wezenlijk participeert. De burger doet het (soms letterlijk achter het eigen hek) zelf en de overheid kijkt toe.

In het laatste deel van dit essay zullen we nader ingaan op de betekenis van deze wending in de invulling van de publieke ruimte. We bespreken de mogelijke gevolgen van deze nog incidentele maar in potentie zeer ingrijpende 'emancipatie' van burgers. Wat is de rol (en het instrumentarium) van de overheid in een doe-het-zelf democratie, zo vragen we ons af.

5 Conclusie en reflectie

Uitzonderingen die de regel bevestigen?

In het voorgaande hebben we via een aantal kleine verhalen praktijken willen beschrijven die vanuit de gangbare verhouding tussen publiek en privaat op het eerste oog als 'uitbijters' te typeren zijn: steeds gaat om situaties die afwijken van wat doorgaans 'normaal' wordt geacht. Daarbij past dan om te beginnen wel de kanttekening dat elk van de praktijken in hun naar tijd- en plaatsgebonden context helemaal niet zo exotisch zijn dat ze zich als uitbijters laten kenmerken. Van senioren gemeenschappen als Sun City kijkt in de VS niemand op en het enige dat men aldaar mogelijk wat vreemd vindt aan Celebration is de praktische vertaling die de Disney-formule hier in een woongemeenschap krijgt. Het idee van een 'gated community' is niet 'vreemd': dat komt in de VS net als in talloze andere landen veel voor en is alom geaccepteerd. Op vergelijkbare wijze waren 'company towns' in hun tijd geen omstrede pogingen om uit een bestaand systeem te breken, maar praktische arrangementen om aan de behoeften van twee partijen – de werkgever en de arbeiders en hun families – te voldoen. Dat de overheid hier niet 'tussen zit' is alleen vreemd als we er vanuit het hedendaagse Nederlandse perspectief naar kijken. De praktijken 'doen' daarmee het tegengestelde van wat het woord 'uitbijter' op het eerste gezicht impliceert: de afwijkende praktijken zijn geen verhalen op zichzelf, maar vertellen een verhaal over 'onze' manier van kijken naar publiek en privaat. De uitbijters plaatsen de bestaande ordening en begrenzing van publiek en privaat in perspectief en laten de betrekkelijkheid er van zien. Zodoende wordt het denken over publiek en privaat weer 'vloeibaar' en ontstaat ruimte voor het denken over andere arrangementen. De praktijken zijn vroege voorbeelden van hoe een dergelijke andere ordening eruit kan zien en geven een eerste inkijk in wat voor gevolgen dat op de verschillende niveaus – mensen, gemeenschappen, instituties – heeft. In dit laatste deel sommen we een aantal gevolgen op, gaan we nader in op de betekenis daarvan voor de bestaande begrenzing tussen publiek en privaat en identificeren we enkele prangende kwesties voor het bestuur (en voor de bestuurskunde) die hieruit volgen.

'Onze' invulling van publiek en privaat is specifiek en veranderlijk

De eerste conclusie die zich bij bestudering van de praktijken opdringt is dat ze ons laten zien dat de invulling van publiek en privaat zoals we die nu kennen eerst en vooral een teken is van deze tijd en plaats: een contextspecifieke invulling die kan bestaan naast vele mogelijke anderen. Alle vormen en varianten hebben zo hun voordelen en nadelen en kennen specifieke sterkten en zwakten. Dat plaatst de situatie van hier en nu in perspectief. Het kan en 'mag' wellicht ook anders. Als we de aandacht naar het hedendaagse Nederland verschuiven en voorbeelden van enkele recente ontwikkelingen en praktijken presenteren wordt direct duidelijk dat ook ons eigen 'hier en nu' al lang

in beweging is. Waar in het politiek debat misschien nog wel de indruk wordt gewekt dat 'Amerikaanse toestanden' ons vreemd zijn en dat er tijd en ruimte is voor een duidelijke politieke keuze over wat er zoal aan private invulling wordt toegelaten in de 'publieke ruimte', is de realiteit anders. Er gebeurt in allerlei gemeenschappen van alles dat is uit te drukken als een privatisering van het publieke domein: althans, als je het zou willen uitdrukken in de nu bestaande invulling van deze begrippen. Datgene wat we nu als het 'publieke domein' kennen krijgt invulling op een manier die we nu 'privaat' zouden noemen. Privatisering schiet echter tekort als concept om die ontwikkeling te duiden in de mate dat er de indruk door gewekt wordt dat de overheid hier aan zet zou zijn in de overdracht van taken en verantwoordelijkheden. De praktijk is anders: niet de overheid maar de burgers en hun gemeenschappen zelf hebben het initiatief, al nemen ze ondertussen natuurlijk wel steeds precies de ruimte die ze van overheidswege gelaten wordt.

Uitzonderingen met regel-potentie

Wat opvalt is dat de 'vreemde praktijken' op het eerste gezicht redelijk succesvol zijn. De bijzondere gevallen produceren geen extreme of radicale uitkomsten. Er worden keuzes gemaakt tussen waarden die afwijken van de keuzes die in de publieke sfeer gemaakt worden, maar de uitkomsten daarvan worden door de betrokkenen gewaardeerd, in ieder geval in voldoende mate om de praktijk in de markt te houden. Er vindt geen onderdrukking of escalerende spanning plaats. Dat geldt voor de buitenlandse voorbeelden, maar ook voor de Nederlandse praktijken. Bewoners van afgeschermded woondomeinen zijn niet ontevreden, er zijn weinig echte crises te melden en ook de omgeving heeft er weinig last van. Spanning ontstaat vooral als de wereld 'buiten' wil interveniëren in de wereld 'binnen'; als de overheid pogingen doet om in de besloten gemeenschap te 'participeren' of deze probeert te corrigeren. De spanning lijkt zich vooral tussen 'binnen en buiten' voor te doen, niet zozeer onder diegenen die onder het regime van 'binnen' vallen. De afwijkende arrangementen lijken dus prima levensvatbaar te zijn en bieden een op allerlei manieren aantrekkelijke alternatieven voor de bestaande indeling in publiek en privaat. Ze zijn dan weliswaar 'anders', maar dat is voor de betrokken op het oog eerder een positieve dan een negatieve kwalificatie, met voor hen dito gevolgen.

Juist dat maakt de praktijken die we hiervoor beschreven hebben ook zo interessant: ze kunnen heel goed op enig moment van uitbijter 'mainstream' worden. Het zijn uitzonderingen die ondertussen wel de potentie om hebben om tot op zekere hoogte regel te worden. We willen ons hier niet teveel aan voorspellingen wagen, maar menen op

basis van een analyse van wat de praktijken *doen* dat er toch mogelijk meer aan de hand is dan alleen een verzameling 'exoten' die afwijken van de maatschappelijke trend: volgens ons zijn de praktijken die wij hier hebben beschreven de weerslag van een veranderende maatschappij. Privaat beheerde woondomeinen zijn de spiegelingen van een veranderde samenleving, waarin een veranderd aanbod en een scherpere en sterkere vraag elkaar in toenemende mate weten te vinden en versterken. Wat de praktijken allemaal 'goed' doen, is inspelen op 'kritisch consumen-tisme': de praktijken beantwoorden met hun aanbod aan de wensen van consumenten. Een belangrijk onderdeel van het aanbod is bovendien dat ze onzekerheid wegnemen over de continuïteit van het aanbod, in tegenstelling tot de principiële onbetrouwbaarheid en grilligheid van democratische processen. De praktijken bieden geïnteresseerden de mogelijkheid om een leefomgeving te kiezen die aansluit op hun identiteit. Dat ligt volstrekt in lijn met het 'koopgedrag' van mensen, dat voor alle andere 'producten' dan de leefomgeving al volstrekt normaal gevonden wordt. Mensen besteden steeds tijd, geld en aandacht aan consumptie van goederen die bijdragen aan hun identiteit: ze kopen kleding die bij hun identiteit past en deze mede vormt, ze surfen naar websites die aansluiten bij wat ze vinden, bouwen sociale netwerken rond gemeenschappelijk interesses, bezoeken scholen en onderwijsinstellingen die bij ze passen, kijken op televisie graag naar 'zichzelf', enzovoorts. De 'rariteit' is in die zin niet dat mensen dit patroon willen doortrekken naar de leefomgeving, maar eerder dat dit nog niet meer en eerder is gebeurd. Alle 'rariteit' in de door ons beschreven praktijken is daarmee betrekkelijk: de praktijken maken expliciet wat impliciet, op de reguliere woningmarkt, al veel langer gebeurt. Mensen kopen niet alleen een huis, maar zoeken een omgeving die bij hen past. Funda biedt niet voor niets overzichtjes van de sociaaleconomische kwalificaties van de buurtgenoten, zoals opleidingsniveau, gezinssamenstelling, inkomen en leefstijl. En als allerlei geboden en verboden het niet onmogelijk zouden maken, dan zou daar waarschijnlijk nog veel meer informatie aan toegevoegd worden. En het gebeurt ook op andere niveaus: zie bijvoorbeeld de worstelingen van ouders in de schoolkeuze voor hun kinderen. Colonges taxi's en pendelende ouders vertrekken 's ochtends uit gemengde wijken, op weg naar witte scholen om daar hun kinderen in naburige buurten onder te brengen. Burgers zijn op allerlei plaatsen al uiterst selectief in het creëren van hun leefomgeving, alleen doen ze dat vaak – noodgedwongen – door strategisch gebruik te maken van het systeem of door het systeem waar mogelijk te ontduiken.

De praktijken spelen in op de behoefte aan een naar eigen wens ingerichte leefomgeving: ze bieden burgers de mogelijkheid om uit te treden uit de ruimte waarin ze geconfronteerd worden met anderen en opvattingen die ze minder waarderen en reiken een nieuwe ruimte aan waarin ze geconfronteerd worden met – in essentie – 'anderen

zoals zichzelf'. De afgeschermdde woondomeinen, hier geduid als 'leefomgevingen', zijn in die betekenis niet de ultieme rariteit, maar een 'gewoon' product voor een kritische consument. Het biedt burgers regie op de waarden waarin ze leven en op de manier waarop en met welke 'anderen' ze geconfronteerd worden. Die regie krijgt nu vorm in allerlei directe en indirecte manieren van bespelen van bestaande systemen en markten, maar krijgt in de hier beschreven praktijken een heel directe en expliciete invulling. Burgers bouwen nieuwe systemen, waarin ze hun voorkeursset van waarden *stollen* en realiseren.

Een ander soort gemeenschapszin en vergaand burgerschap

De hier beschreven praktijken stellen een combinatie van specifieke waarden centraal en stellen die boven andere mogelijke combinaties van waarden. Dat gebeurt in ons 'reguliere' publiek domein ook, als uitkomst van politieke processen in bijvoorbeeld de Tweede Kamer of in gemeenteraden. Ook de set waarden in het huidige publieke domein is 'een' invulling van een in potentie veel omvangrijkere set mogelijkheden. Het *verschil* met de praktijken die hier beschreven zijn is dat aldaar de publieke waarden niet in politieke processen - door 'politici' - worden afgewogen en 'geselecteerd', maar door een andere 'rechtsvorm'. Bijvoorbeeld een bedrijf, een 'bewonersvereniging' of een vastgoedmaatschappij. Ze doen potentiële bewoners een 'propositie': ze geven aan welke combinatie van waarden in de betreffende gemeenschap centraal staat en vervolgens kiezen mensen er bewust voor om wel of niet 'onder' dat regime en die set van waarden te gaan wonen en leven. Nieuwe bewoners of 'deelnemers' kiezen om wel of niet te komen, bestaande bewoners kunnen er voor kiezen om uit te treden en te vertrekken als zij zich niet meer kunnen vinden in de betreffende waarden. Bijvoorbeeld als de propositie verandert, of als zij zelf andere waarden belangrijker gaan vinden. Zo kan de meer ecologisch georiënteerde consument kiezen voor 'EVA Lanxmeer' en kiest iemand die graag onder relatief 'well to do' woont, met allemaal ongeveer dezelfde leefstijl en hobby, voor de 'Golfresidentie'. Seniorenstad en Sun City bieden sets van waarden waarvan zij menen dat groepen gepensioneerden daar behoefte aan hebben. Celebration vertaalt de 'kernwaarden' van het merk 'Disney' in een leefomgeving en biedt die op de markt van 'vestiging' aan. Veel mensen kiezen daar niet voor, zoals op elke markt, of kiezen voor ander aanbod, maar een deel kiest er wel voor. En dat deel, zo lijken bedrijfsresultaten uit te wijzen, is voor het bedrijf voldoende. Daar moet bij vermeld worden dat er in de VS al veel langer sprake is van een werkelijke keuze: we hebben hier alleen Celebration beschreven maar daarnaast zijn er letterlijk duizenden andere proposities, van andere woongemeenschappen waarin andere waarden tegen andere of vergelijkbare voorwaarden worden aangeboden.

Wat bijzonder is aan een aantal van de hier genoemde praktijken is dat ze op het gebied van de set van waarden een 'radicaal' in plaats van een letterlijk 'gemiddeld' aanbod bieden: ze bieden niet 'meer van hetzelfde aan', met een klein beetje van alles, maar iets dat heel anders is, met veel meer expliciete en verder doorgetrokken keuzes voor een beperkt aantal waarden. Niet dezelfde middelgrote stad met de problemen van elke andere middelgrote stad, misschien iets meer of minder, maar een middelgrote stad 'met mensen zoals uzelf'. Mensen kiezen er voor om te wonen temidden van anderen zoals zij zelf: in die zin kiezen ze niet zozeer voor 'Disney', maar voor henzelf, waarbij ze Disney zien als een goede weerslag van hun identiteit. Interessant en paradoxaal is vervolgens dat 'zorg voor anderen' en 'gemeenschapszin' belangrijke waarden zijn voor veel van de mensen die met een verblijf in Celebration of 'Sun City' 'kiezen voor leven omringd door zichzelf'. Dat geeft te denken over de betekenis van woorden als 'solidariteit', 'gemeenschapszin' en 'burgerschap', die nu in ieder geval in het politieke debat over de begrenzing van publiek en privaat – en over de wenselijkheid van bewegingen op die grens – vaak gebruikt worden om 'het publieke' te beschrijven. Voor het private wordt dan bovendien meestal een tegenovergestelde kwalificatie gebruikt. In de hier beschreven gemeenschappen lijken deze labels een andere en meer selectieve betekenis te hebben – solidair met een beperkt en zelf gekozen deel van de gemeenschap –, maar daarbij wel veel dieper gevoeld te worden. Wie in een privaat beheerd woondomein leeft schernt zich voor een deel af van de buitenwereld, maar vertoont in dat zelf gekozen afgeschermd deel juist veel diepere en verdergaande verbondenheid met de directe omgeving en met de directe en nabije buitenwereld. Bewoners van dergelijke gemeenschappen vertonen een mate van burgerschap die veel verder gaat dan wat 'buiten' gebruikelijk is en de verwachtingen van de overheid op dat punt overtreft. Niet alleen de rechtsvorm en de 'representatie' worden zodoende omgekeerd, ook fenomenen als verbondenheid, burgerschap en gemeenschapszin krijgen een heel andere invulling. Anders, maar dieper. Dat roept op tot een opnieuw doordenken van de bestaande invulling die we daar nu aan geven en de manier waarop we over dit soort fenomenen oordelen. De enkelvoudige politieke schema's die op de praktijken worden toegepast 'passen' niet bij de werkelijkheid.

Wat in al deze praktijken 'anders' is, is dat de gemeenschappen burgers de keuze geven om onder de vooraf bepaalde waarden te (komen) leven. Hiermee verplaatst de keuze voor waarden door burgers zich van het democratisch proces – proberen om de vertegenwoordiging te kiezen waarvan verwacht wordt dat die een door een kiezer belangrijk gevonden belang behartigt – naar de keuze voor een plek om te wonen. Dat is in veel opzichten een

meer directe vorm van democratie dan die van de gekozen vertegenwoordiging: mensen stemmen letterlijk 'met de voeten', waarbij ze ook daadwerkelijk en direct kunnen kiezen voor datgene dat ze krijgen. In plaats van kiezen voor de hoop en verwachting dat er in het politiek proces iets besloten wordt dat min of meer aansluit bij datgene dat je bedoelde. Mensen *hopen* niet meer dat het democratisch gekozen bestuur méér gaat doen wat zij belangrijk vinden, maar bewegen zich naar plekken waar zij de *garantie* krijgen, in een contract, dat bepaalde waarden bovenaan staan en de kern vormen van de dienstverlening. Ze laten zich niet verrassen, maar nemen het heft in eigen handen. Ze kiezen hun vestigingsplaats naar hun eigen smaak: ze kiezen het restaurant naar keuze, in plaats van dat ze in het restaurant waar ze al zitten steeds opnieuw in onderhandeling gaan met de kok om de gerechten die ze lekker vinden op het menu te krijgen of te houden. Dat is zo gezien niet zo heel vreemd of afwijkend gedrag: iedereen denkt na over waar hij of zij wil wonen. De vakanties worden met zorg geselecteerd, waarom dan met de vaste woon en verblijfplaats, de gemeenschap waarin je 'thuis' bent, het risico nemen van een onvoorspelbaar proces en een soms ronduit onbetrouwbaar politiek bestuur?

Concurrentie voor de overheid

De overheid is niet meer de enige aanbieder van waardenconfiguraties voor burgers. Er is concurrentie: van grote ondernemingen die private woondomeinen aanbieden, met alles er op en eraan, maar ook van groepen burgers die samen – zelf dus – het heft in eigen handen nemen en hun gemeenschap naar hun eigen wensen en inzichten inrichten. De verruiming van het aanbod maakt voor burgers een volwaardige keuze mogelijk. Burgers kunnen zich zodoende onttrekken aan het pakket dat hen als uitkomst van de processen in de bestaande instituties worden opgelegd. Het onttrekken gaat niet gepaard met geweld of revolutie, maar vindt geheel plaats binnen de bestaande kaders en regels van de democratische rechtstaat. Wie dat wil kan zijn of haar eigen leefomgeving kiezen, hoewel het aanbod nu nog wat beperkt is. De overheid zal zodoende te maken krijgen met burgers die kiezen voor een arrangement dat 'buiten' de bestaande publieke orde ligt. De overheid zal dan langzaam 'marktaandeel' verliezen aan alternatieve aanbieders van waardenconfiguraties. De vraag is hoe snel dat proces zal gaan en hoe groot de veranderingen zullen zijn. Die vraag is uiteraard niet precies te beantwoorden, maar het is wel mogelijk om hier aan te geven welke omstandigheden tot de verwachting leiden dat het marktaandeel van de concurrenten zal toenemen. We hebben in dit essay laten zien dat een aantal drijvende krachten deze beweging verder vaart geeft. Enerzijds zijn er burgers die zich steeds meer als consument gedragen en zich bijvoorbeeld afvragen waarom zij veel aandacht besteden aan het kopen van allerlei goederen en artikelen die erg passen bij hun smaak en identiteit,

terwijl ze voor de gemeenschap en de ruimte waarin ze het merendeel van hun tijd verkeren afhankelijk zijn van wat allerlei – goeddeels onbekende en ‘andere’ – anderen willen. Daarnaast is er een groeiend aanbod, vanuit burgers die zichzelf organiseren, of vanuit grotere en kleinere marktpartijen die in het aanbod van leefgemeenschappen goede kansen voor een solide rendement zien, temidden van een toenemende schaarste aan solide rendementen in de bestaande markten. Daar komt bij dat consumenten bovendien beschikken over meer en meer toegankelijke informatie over het aanbod op de markt, bijvoorbeeld via internet of via andersoortige intermediaire organen. Ze beschikken daarnaast over voldoende middelen en zijn intelligent en assertief genoeg om zich geïnformeerd en geëmancipeerd op de markt te bewegen.

De burger en de doe-het-zelf-democratie: mag de overheid meedoen?

De overheid heeft de afgelopen twee decennia met toenemende intensiteit geprobeerd om burgers bij beleid te betrekken en te komen tot nieuwe en innovatieve vormen van burgerparticipatie. De overheid legt beleid voor, burgers kunnen reageren en op basis daarvan worden plannen al dan niet aangepast. Maar nog een slag verder wordt van overheidswege inmiddels doorgaans ook gepoogd om via interactieve beleidsvorming of open planprocessen, burgers actief mee te laten denken en doen in het formuleren van beleid. En soms gaat de overheid zelfs inmiddels zover dat burgers niet alleen mee denken en doen, maar tot op zekere hoogte zelf de rol van beleidsmaker kunnen vervullen. Men vraagt dan bijvoorbeeld aan bewoners in een wijk om zelf met een lijst voorstellen te komen om leefbaarheid te vergroten. De overheid nodigt burgers uit tot participatie in de gemeenschap, waarbij de overheid het ‘voertuig’ voor participatie is. Ze wil het kabinet Balkenende IV bij voorkeur zaken ‘samen’ met anderen – burgers, maatschappelijke actoren en andere bestuurslagen – aanpakken en zoekt men nadrukkelijk ‘de dialoog’ met dergelijke anderen. Zo streeft men naar steeds verdergaande participatie van ‘anderen’ bij beleidsontwikkeling, bestuur en sturing.

De vraag is evenwel of dit allemaal past bij wat de door ons beschreven praktijken ‘vertellen’. Die geven immers in feite uitdrukking aan een veel bredere en diepere ontwikkeling. Waar het hier om gaat is niet dat burgers op uitnodiging van de overheid inbreng leveren en verantwoordelijkheid nemen. Het gaat erom dat burgers zichzelf organiseren, via een doe-het-zelf democratie, zonder dat ze de overheid daarvoor nodig hebben. De overheid is geen partij in de praktijken, anders dan als hoeder van de algemene regels waarbinnen eigen initiatief en handelen plaats dient te vinden. En soms is de overheid sponsor, maar dan op een strategisch gegrond verzoek vanuit het

betreffende initiatief. Het werkwoord ‘participeren’ is daarmee op een heel andere manier van toepassing geworden op deze praktijken: burgers participeren met elkaar, ze participeren *in* de gemeenschappen waarin ze leven. Die participatie heeft betrekking op het *maatschappelijk verkeer* – ze zetten zich in hun gemeenschap in – maar is soms zelfs een zaak van *eigendomsrecht*: ze zijn ‘aandeelhouder’ van de gemeenschap waarin ze leven. Ze participeren niet in beleidsprocessen of in andersoortige overheidshandelingen, maar doen het zelf. Ze zijn mede-eigenaar van hun gemeenschap. Ze nemen ‘eigen verantwoordelijkheid’, maar toch net even anders dan in de oproepen daartoe vanuit de overheid bedoeld. Ze nemen niet zozeer ‘eigen verantwoordelijkheid voor wat de overheid van hen wil’, maar nemen zelf verantwoordelijkheid voor iets dat ze zelf belangrijk en waardevol vinden. De overheid mag daarin – al dan niet – meedoen, noem het ‘participeren’, maar alleen als de betreffende gemeenschap daarin voordelen ziet. Dat kan gaan om vormen van ‘inkopen’ (de overheid die meebetaalt) of ‘faciliteren’ (de overheid die mogelijk maakt of extern legitimiteit organiseert). Het initiatief daarvoor ligt eerst en vooral bij de burgers zelf. Zij zijn aanzet. De overheid volgt. De burger denkt en doet, de overheid moet het er maar mee doen. Dat laatste zou, als deze ontwikkeling zich verder doorzet, een steeds belangrijker uitgangspunt voor overheidssturing kunnen worden. De overheid is in dat speelveld één aanbieder van waardenconfiguraties naast anderen én ziet zijn vanzelfsprekende rol en positie beperkt. De overheid is niet meer vanzelfsprekend de ‘spil’ in het maatschappelijk verkeer – zo de overheid dat nu feitelijk al was – maar is een partij een de zijlijn. De overheid doet pas mee als burgers – binnen of buiten – daar om vragen. Het is de vraag wat dat betekent in termen van sturing en normatieve opvattingen over de praktijken van onttrekking.

Vorbij moralisme en sturingswaan: opgaven voor politiek, bestuur en bestuurskunde

Hoe moeten we oordelen over senioren die hun eigen steden willen stichten hier en in de Verenigde Staten, hofjes met hekken in Breda, bij elkaar wonen op antroposofische grondslag in de polder Lanxmeer, Hindoestanen die kiezen voor de realisatie van een eigen ‘doelgroepgebonden’ woonconcept, of exclusieve golfresidenties die grenzen aan een gemeente als Dronten, zonder echt deel uit te maken van de gemeenschap aldaar? Wat betekent het dat de betekenis van de woning en de woonomgeving in onze samenleving is veranderd, van ‘een dak boven je hoofd’ naar een plek om je thuis te voelen in een samenleving die steeds onoverzichtelijker en onvriendelijker overkomt? Wat betekent het dat de woonomgeving steeds meer een uitdrukking wordt van een leefstijl, identiteit, etniciteit? En wat betekent het dat het wonen zelf steeds meer aan ‘verdienstelijkt’, tot een niveau waarin het letterlijk van wonen tot leven is geworden? Die ontwikkeling heeft deels te maken met een toenemende vraag

naar comfort, gemak, diensten – een logisch gevolg van een verdergaande modernisering van de economie en een kennissamenleving, en deels gaat het om een toenemende vermenging van wonen en zorg – een logisch gevolg van een vergrijzende samenleving – en verdergaande specialisatie van het zorgaanbod dat leidt tot totaalconcepten die zorg en dienstverlening combineren zowel bij ontwikkeling als beheer. Wat kan de overheid daar nu eigenlijk mee? En wat ‘doet’ het met de overheid als institutie?

Zo bezien bestaat het denken over de positie en rolvervulling door de overheid ten aanzien van ‘burgers die het heft in eigen hand nemen’ uit in essentie twee componenten: de vraag heeft een *normatieve* dimensie en een meer *instrumentele* dimensie. Het gaat dus om *politiek*, maar ook om *bestuur*, en dus ook om *bestuurskunde*. Wat vinden ‘we’ van deze ontwikkeling, waarbij het nu bestaande systeem van politieke vertegenwoordiging en democratische articulatie en behartiging van waarden concurrentie krijgt in de vorm van insluitende en uitsluitende afspraken van groepen burgers onderling? Heeft de overheid daar controle en zeggenschap over en zo nee, zou dat niet moeten? Wat betekent dat voor de positie en strategie van het bestuur? Is het mogelijk om tot een arrangement te komen waarin vanuit de *onverwachte combinaties* – in dit geval coalities tussen burgers en marktpartijen in de vorming van afgeschermdde woondomeinen – productieve verbindingen kunnen ontstaan? Volgens ons is dat één van de grote vraagstukken voor het bestuur en de bestuurders van nu en de toekomst. Burgers gaan verder, op zoek naar vervulling van de waarden, wensen en dromen die ze hebben. De overheid moet daarin mee. Omkering van die stelling laat de idiotie en de weerzinwekkende ideologie van de afkeuring zien: een overheid die burgers doelbewust belemmert in hun zoektocht naar vervulling van waarden, wensen en dromen. Dat kan niet de bedoeling zijn. Het is tijd voor een bestuurlijke beweeglijkheid en voor een heroverweging in het denken over de invulling van publiek en privaat. Dat betekent enerzijds een poging om voorbij politiek ‘moralisme’ te gaan. Daarin worden de hier beschreven praktijken toch vooral gezien worden als ‘de SUV’s onder de woondomeinen’: a-sociaal, een tikkeltje ordinair en bovenal protserig ten koste van anderen. Terwijl wij hier hebben laten zien dat in de woondomeinen iets anders aan de hand is: mensen die zich netjes gedragen, zich inzetten voor hun gemeenschap en binnen hun gemeenschap juist bovengemiddeld de deugden van goed burgerschap en goed fatsoen laten zien. Anderzijds betekent dit een heroriëntatie op de toe te passen sturing. Als de overheid er niet meer ‘direct’ over gaat, zijn andere strategieën nodig om de beschreven praktijken te sturen. De kunst zal zijn om de dynamiek mogelijk te maken en om deze productief te maken en te houden. Sturing op maatschappelijke veerkracht, waarvan we de principia in het laatste deel van de reeks essays bespreken biedt volgens ons mogelijk uitkomst. Een belangrijke funderende waarde van

die visie op sturing zijn overigens 'betrokken bescheidenheid' en 'bescheiden betrokkenheid'. Zo ontstaan voorbij het moralisme en de sturingswaan interessante en veelbelovende nieuwe kansen voor maatschappelijke dynamiek en meerwaarde.

Eindnoten

- I De auteurs danken Jan-Jaap Harkema en Philip Marcel Karré voor hun bijdragen aan dit essay. Daarnaast danken zij de leden van de NSOB-denktank voor de inspirerende gedachtewisselingen over dit thema.
- II Gebaseerd op: Frantz, D. & C. Collins, Celebration, USA: Living in Disney's Brave New Town, Henry Holt Company, New York, 1999; http://en.wikipedia.org/wiki/Celebration,_Florida; <http://www.celebration.fl.us/>; <http://sync.nl/welkom-in-de-stedelijke-agglomeratie-van-mickey-mouse>; <http://celebration.nm1.net/>; en <http://www.americansc.org.uk/Online/Celebration.htm>.
- III <http://www.suncity.com/>
- IV <http://www.city-data.com/city/Sun-City-Arizona.html>
- V <http://www.suncityaz.org/> en
- VI Gebaseerd op: Sloet van Oldruitenborgh, E.F., Heveadorp. Het wedervaren van een ongewoon dorp, Drukkerij Meijer & Siegers Bv. Oosterbeek, 1985.
- VII Gebaseerd op: Tricht H. W., van, (1979) 'Eeden, Frederik Willem van (1860-1932)', in Biografisch Woordenboek van Nederland, Den Haag. En: Welcker, J. M. (1988), 'EEDEN, Frederik Willem van', Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (BWSA), nr 3, pp. 48-53.
- VIII Van Dam, R., J. Eshuis, N. Aarts, Zelforganisatie: een studie naar gemeenschapsvorming in de Amsterdamse Doe-het-zelf Maatschappij en de Golfresidentie Dronten, Alterra, Wageningen Universiteit, Wageningen, 2008.
- IX Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, De verzorgingsstaat herwogen: over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2006.
- X Gebaseerd op: Bewonersvereniging EVA Lanxmeer website, <<http://www.bel-lanxmeer.nl>>; EVA Lanxmeer website, <<http://www.eva-lanxmeer.nl>>. En: Noorduyn, L. & Wals, A. (2003) Een tuin van de hele buurt. De weg tot een gemeenschappelijke tuin, Wageningen Universiteit en Researchcentrum.
- XI Gebaseerd op: Eshuis, J., van Dam, R. en Aarts, N. (2007) 'Gesloten gemeenschappen, sociale relatied en segregatie', paper voor de Dag van de Sociologie 31 mei 2007. En: Website Golfresidentie Dronten, <<http://www.golfresidentiedronten.nl>>.
- XII Gebaseerd op: Almere Vandaag, 'Meer generaties bij elkaar in Poort', <http://www.almerevandaag.nl/nieuws/almere/article2236163.ece>>; Trouw (2007), 'Wat prettig is voor bewoners, kan slecht uitpakken voor de stad', 1 augustus; Website RS Woonconsultancy, <http://www.woonconsultancy.nl/>

Over de auteurs:

Prof. dr. Mark van Twist is decaan en bestuurder van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) en bijzonder hoogleraar publiek-private samenwerking aan de Faculteit Managementwetenschappen van de Universiteit Nijmegen

Drs. Martijn van der Steen is als senior-onderzoeker en programmamanager werkzaam bij de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) en is als gastonderzoeker verbonden aan de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR)